

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 50
(17538)

2008 чылдың
май 15,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Төөгүлүг ужуражылга

САЙЗЫРАЛДЫҢ ОРУУ- ХЕЙ АЪТТЫҢ БЕДИИНДЕ

Узун назынны назылаан, Тыванын хей төөгүзүн көргөн болгаш ооң бурунгаар хөгжүлдизинге кайгамчык хей чүүлдерни кылган этнограф, төөгүчү, чогаалчы, тыва улустун езу-чаңчылдарының када-галакчызы **М.Б.Кенин-Лопсан** мону чугаалаан:

— Хүндүлүг Шолбан Валерьевич, Москвага төөгүлүг болууш-кунга киришкениңер дээш, өөрүп тур мен. Россия күрүнезиниң удуртукчулары – президентилерниң солушканынга кириштиңер. Ам төөгүнүң чаа арыны ажыттыңар. Москва национал программаларны боттандырып турары эки-дир, ынчалза-даа биче буурай улустарны утуп турар-дыр. Ону немең, оларның дылы, езу-чаңчылы читпес кылдыр акшаландыраар болза эки.

Республика төвү Кызыл хоорай Чазак шөлүндөн эгелээр. Бо айтырыгны онзалап көөр болза эки. Бо девискээрни арыглаар, ында хей санныг машина-техникалар бензин чыт-бузу тарадып турары таарымча чок. Чазактың Арат шөлү, мандала—барабан шөлү апарганы таарымча чок-тур, ону эдип аар болза эки. Кызылда уруглар шөлү чок, мону оларга берип болур. Бичи чаштарның каткы-чугаазы доктаамал маңаа дыргын турзун. Чазак бажыңының чанында ол ынчаар девискээр Тываның Кремли болзун деп бодалдыг мен. Кызыл хоорайның төвүнде эрги хоорайның бажыңнары бар, оларны даңзылааш, камгалаалга алыр.

Дилээм мындыг: бо бажыңга—казанакка 1994 чылда Россияның бирги президентизи Борис Ельцин кирген болгай, маңаа ол дугайында бижиктиг тускай самбыраны азып көргөн болзунарза. Сөөлүнде

маңаа Москваның мэри Ю. Лужков-даа моорлап кээп чорду.

Чазакка кадрлар айтырыгы чугула. Кымны шилип аары – ол бодунарның херээнер. Бо айтырыгга кым-даа киришпезин. Силерге эки сайыттар херек, чоржаң улус ажыл саададыр болгай. Силерге ажылдаар улусту шийт-пирлээр эргени берген-дир. Чурттуң сайыгалы сайзыралга эки-келген болдур эвеспе. Удуртукчу кижилер шөлүзүлөп олурар чак чок, дүн-хүн чок ажылдаар болгай. Чүгүл ынчан чедишкениңер болур. Солундан номчудум: Чөөн-Хемчик кожуунуң чагырыкчызы Чыргакыда чурттап турар деп. Бир өске кожуунуң чагырыкчызы база-ла Кызылда чурттап турар. Олар хүннүң-не аал-оранынче аай-дедир шаап турда, кандыг бурунгаарлаашкын турар боор.

Хоорай чагыргазының соңгулдалары бо май 25-те болур. Аңаа шыырак хоорай чагырыкчызындан соңгуп ап көрээлиңер. Моң мурнундагы чагырыкчылар хей-ле ажылдарны чедир кылбаан болдур эвеспе. Ынчангаш Кызыл хоорайының кудумчулары оңгул-чингил болуп, корум-чуруму, арыг-сылыг чоруу баксыраан ужуру-дир.

Багын чугаалаарга, бачыды арлыр дээр болгай. Сөөлү үеде амыдыралдың байдалы-биле

Май 11-де Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.В.Кара-оол республиканың хүндүлүг кижилериниң бирээзи, Нью-Йорктун Эртемнер академиязының кежигүнү, «Делегейниң дириг эртинези» хүндүлүг аттың эдилекчизи, төөгү эртемнериниң доктору Монгуш Борахович Кенин-Лопсан-биле ужурашкан. Ш.В.Кара-оол республиканың хүндүлүг кижилериниң бирээзи-биле ужурашкан, ооң кадыкшыл байдалын айтырып, «Кызыл-2012» деп сайзырал программаныңа хамаарыштыр арга-сүме кадарын дилээн.

бонжтар деп улустар тывылган. Ылаңгыя аныяк херээжен улустун саны көвүдөп турары каракка чаржынчыг. Көдээ черлерде бонжтар көргөн кижилер бар бе? Чок. Кызыл хоорайдан тоянчыларны—бонжтарны ырадыр болза эки. Иштики херектер яамызы кемчелерни алыр ужуруг. Хей-ниити бо талазы-биле шимчевейн турар. Республикада херээженнер чөвүлели бар болгай, кижилер чүгү ооң ажыл-херээниң дыңнавыс чүвөлү?

База бир дилээм мындыг: чедиммес, түрүңи улус хей бооп турда, аш-чем, садыг-наймаа талазы-биле айтырыгларны чугула байдалга алыр. Өртектерни өстүрбес арганы тывар. Ооң кырынга немей хей санныг дуза кадып болур Фондулар бар болгай, оларны маңаа кириштирер.

Тывада 110 миллионер бардыр. Ол эки-дир. Даштыкыда бай улус чонун бүгү талазы-биле деткир боор чүве-дир бо. Бисте ындыг эвес, ону ам-даа чедир меде-реп билбейн турарымыс ол бе.

Тываның кайгамчыктыг чараш бойдустуг девискээрин камгалаар. Тожуга тараа тарыттынмас болгай. Ында чон аңнаар, балыктаар, оран кежи-биле амыдыраар. Амгы үеде ол алдынчылар ораны болган, тус черниң чону бүдүрүлгө сайзыралындан когаравас ужуруг.

Кунгуртукже—Пор-Бажыңче хей санныг Россияның дээди эргедужалдыг улузу кээп турар болу берген. Тываже келиксеп, ону көрүксеп турар даштыкылар безин дыка хей чүве. Ол кончуг эки, Тываны соңуургадыр арганың бирээзи-дир.

Бир кол чүве—тыва тоолдар номнарын, тыва чогаалчыларның номнарын парлап үндүрери чугула. Школаларда чаа тыва номнар чок деп турар-дыр. Бистерге, тываларга парлалга эң чугула чүүлдерге хамааржыр. Тыва дылда чогаалдарны Чогаалчылар эвилелин база «Улуг-Хем» сеткүүлдү таварыштыр үндүрер. Мен 80 харлап турумда, «Чылгычының өө» деп дөрт номнуг чогаалымны парлаар бооп аазааннар чүве, ол дугайында бодум ыттаваастай-даа бердим. Мен болза, эртен

болза—эрте, кежээ болза—орай кижилер мен. Даштыкылар мээң номнарымны парлаар дээш чугаа кылып турлар, мен төрөөн черимниң ат-алдарын бодаар болгаш, өске черге чоп үндүрер мен.

Ам тыва чогаалчылардан эң улуг назылы Алексей Арапчор арткан, аңаа ужуражып чордум. Ооң кадыгының байдалы бергедир. Аңаа боттуг дузаны чазакчагыргадан-даа, хей-ниитиден-даа каткан болза деп бодалдыг мен. Номун-даа үндүрүп берип болгай.

База бир күзелим бар: Тыва Арат Республика үезинде тывылган солуннар бар: «Шын», «Тувинская правда», «Аревз шыны» азы «Тываның аныктары». Оларны Чазак холдан салып болбас ужуруг. Аңаа эң шыырак журналистерни ажылдадыр.

Бо чылды «Хөөмей чылы» кылдыр чарлааны кончуг эки-дир. Тыва чонун эң үнелиг эртинелериниң бирээзи бо чүве.

Күзеп каар чүүлүм: хоорай иштинде кудумчуларда автотранспорт мунуп турар чолаачылар эзирик суг чоруп турар-дыр. Мындыг таварылгада, бир болза күрүң ол транспортту холгалзын, чок болза харысалгалыг улуска ажылды онаар болгай. Германияга чораан мен, машина мунар документ алган кижилер 2 чыл болганда, пассажир сөөртүр боор чораан.

Мен бо казанакка 1966 чылдан бээр ажылдап ор мен. Бо хей санныг хоорайны маңаа бижидим. Ам бо Алдан-Маадыр аттыг музей бажыңын национал культураның төвү кылып деп турарыңар кончуг чөптүг-дүр. Хөгжүмчүлөр, ус-шеверлер, хөөмейжилер өргээзи болзун. Тыва чем кылып турар тускай чөмненир чер чогу хому-данчыг, тыва аш-чем рестораны суг маңаа турган болза.

Мен силерге бодумнун бижээн номнарымны чырыкче үндүрүп аар кылдыр эргени берип тур мен. Венгрияның Эртемнер академиязы мээң номуну үндүргөн. Москва «Кара дээрнинең тыныжы» деп номуну парлап үндүрер. Ам безин 500 ажыг чагаалар ол номнары база катап үндүргөн болза деп бижип турар-дыр.

Онзагай болгаш төөгүгө артар бо умуражылганың түңнелинде, ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оол М.Б. Кенин-Лопсанның «Чылгычының өө» деп дөрт номунун чогаалдарын дарый парладып бээрин эртемденге аазаан.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.

Ай-кыс Маспык-оолдун тырттырган чуруу.

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛ ДУГАЙЫНДА

Азия төвү болуп бүгү делегейде билдингир, улуг күчүлүг Енисейниң каттышкан белдиринде чыдар найысылал хоорайымыс Кызылдың бурунгаар сайзыралы дээш «Кызыл—2012» деп комплекстиг программага хамаарыштыр тыва чон бодунуң сагыш-сеткилин, ынак хоорайының келир үези дээш, бодап чоруур бодалдарын илереткен чагааларны редакцияже бижип турар. Кызылчыларның бодалдарын бөгүнгү үндүрүлгөде парладывыс.

Оксана Владимировна ВЕЛИЧКО, садыгжы, 33 харлыг

— Хоорайда уругларның хостуг үезин эрттирип болур черлер эвээш. «Сүбедей» спорт комплекзи бар-дыр, уруглар аңаа кыжын-даа, чайын-даа ойнап болур, дыка эки оран-саваны туткан чүве. Кижилер чүвөгө дораан чаңчыгар, ынчангаш мындыг бажыңнар ам-даа хей болгаш янзы-бүрү болган болза деп күзээр-дир бис. Хоорай улгадып турар, ооң кырындан улам-на сайзыраары-биле 2012 чылга чедир деп турар Программаны ажылдап кылганынга өөрү-вес аргажок. Ынчангаш чаа-чаа эки, солун чүүлдер тыптып кээрине бүзүрөп тур бис.

Светлана Санааевна МОНГУШ, 56 харлыг

Өске хоорайлардан үлегер ап канчаар деп бис, боттарымыстың хоорайымыс бар-дыр, ол болза хоорайының төвү. Парктан эгелээш аныктар скверинге чедир онза болгай. Ленин тураскаалының чанында, аныктар скверинде чараш ногаан ортулуктар, дыштаныр черлер бар. Хоорайының өске булуңнарын база аңаа дөмейлештир кылып болза ажырбас. Ылаңгыя олуртур. Чечектерни тарыыр. Хоорайымыс чараш болур болза, сеткиливис база чараш, культуравыс бедик болур.

Санда МОНГУШ, бичин уруглар эмчизи:

— Хоорайының келир үези дээрге—хоорайының бичи чурт-такчылары-дыр. Оларга хамаарышкан бүгү чүвени таарымчалыг, эпиги кылып болза, ынчан уруглар кадык, төлөптиг өзерлер. Аныяк иелер күрүнениң деткимчезин билип, аңаа ынанып турар, ынчангаш чаштар хей төрүттүнүп эгелээш, ооң түңнелинде хоорайга хей уруглар садтарын, школаларны, поликлиникаларны немей тудары негеттиниң келир. Кызыл найысылал хоорай болгаш аныяк специалистер маңаа ажылдап артыксаар, ынчангаш специалистер бар деп болур, ынчалза-даа ажылдаар черлерни көвүдөдир, поликлиникаларны немей тудар болза деп күзээр-дир мен.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ЧАЗАА ТУРГУСТУНГАН

2008 чылдың май 12-де Россия-ның чаа Чазаа тургустунган. Амгы үеде ажылдап турар РФ-тиң Чазааның составы мындыг:

Россия Федерациязының Чазаның Даргазы – **Владимир Владимирович ПУТИН**

Россия Федерациязының Чазаның Даргазының Бирги оралакчызы – **Виктор Алексеевич ЗУБКОВ**

Россия Федерациязының Чазаның Даргазының Бирги оралакчызы – **Игорь Иванович ШУВАЛОВ**

Россия Федерациязының Чазаның Даргазының оралакчызы – **Александр Дмитриевич ЖУКОВ**

Россия Федерациязының Чазаның Даргазының оралакчызы –

зааның Даргазының оралакчызы – **Сергей Борисович ИВАНОВ**

Россия Федерациязының Чазаның Даргазының оралакчызы – **Игорь Иванович СЕЧИН**

Россия Федерациязының саңхөө сайыды – Россия Федерациязының Чазаның Даргазының оралакчызы – **Алексей Леонидович КУДРИН**

Чазактың Аппарадының удуртукчузу – Россия Федерациязының Чазаның Даргазының оралакчызы – **Сергей Семенович СОБЯНИН**

Федералдыг сайыттар:

Россия Федерациязының кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө сайыды – **Татьяна Алек-**

сеевна ГОЛИКОВА

Россия Федерациязының көдээ ажыл-агый сайыды – **Алексей Васильевич ГОРДЕЕВ**

Россия Федерациязының де-вискээр хөгжүлдө сайыды – **Дмитрий Николаевич КОЗАК**

Россия Федерациязының даштыкы херектер сайыды – **Сергей Викторович ЛАВРОВ**

Россия Федерациязының транспорт сайыды – **Игорь Евгеньевич ЛЕВИТИН**

Россия Федерациязының экономиктиг хөгжүлдө сайыды – **Эльвира Сахипзадовна НАБИУЛЛИНА**

Россия Федерациязының ишти-ки херектер сайыды – **Рашид**

Гумарович **НУРГАЛИЕВ**

Россия Федерациязының Чазаның чанында Шериг-үлетпүр комиссиязының даргазының бирги оралакчызы – Россия Федерациязының сайыды – **Владислав Николаевич ПУТИЛИН**

Россия Федерациязының харылзаа болгаш массалыг коммуникация сайыды – **Игорь Олегович Щеголев**

Россия Федерациязының камгалал сайыды – **Анатолий Эдуардович СЕРДЮКОВ**

Россия Федерациязының энергетика сайыды – **Сергей Иванович ШМАТКО**

Россия Федерациязының культура сайыды – **Александр Алексеевич АВДЕЕВ**

Россия Федерациязының спорт, аныктар болгаш туризм херектериниң талазы-биле сайыды – **Виталий Леонтьевич МУТКО**

Россия Федерациязының бойдус курлавырларының болгаш экология сайыды – **Юрий Петрович ТРУТНЕВ**

Россия Федерациязының юстиция сайыды – **Александр Владимирович КОНОВАЛОВ**

Россия Федерациязының өөредилге болгаш эртем сайыды – **Андрей Александрович ФУРСЕНКО**

Россия Федерациязының үлетпүр болгаш садыглаашкын сайыды – **Виктор Борисович ХРИСТЕНКО**

Россия Федерациязының хамааты камгалалының, онза байдалдар болгаш чайгаар болган халаптар уржуктары узуткаар херектер талазы-биле сайыды – **Сергей Күжүгетович ШОЙГУ**

НААДЫМ – ӨВҮРДЕ

Бо чылдан эгелеп Тываның мал ажылының кол байырлалы — Наадымны чүгле Кызылга эрттирер эвес, а социал-экономиказының хөгжүлдөзүнүн түңнелдери-биле бирги черде чоруп турар кожууннарга база эрттирер.

ТР-ниң Экономика яамызының тургускан түңнел рейтингинин 22 көргүзүглеринин талазы-биле бирги черде: бодунун орулгазының, ажил-чок чоруктун деңгелин, мал бажының болгаш биче бүдүрүлгелерин кылган барааннарының болгаш ачы-дузаларының хемчээлдери-биле кызыгаар чоогунда турар Өвүр кожуунну кирип турар. Ийги болгаш үшкү черлерге Эрзин, Кызыл кожууннары кирип турар. Сөөлгү одуругда туруп турар үш кожууннарга Барыын-Хемчик, Бай-Тайга болгаш Чеди-Хөл хамааржып турар.

2008 чылдың Наадымны эрттирер талазы-биле Оргкомитеттин үнүшкүүнүг хуралын май 13-те тиилекчи Өвүр кожууннун төвү Хандагайты суурга эрттирген. Чазак Даргазының оралакчызы Иван Чучевке удурткан оргкомитеттин кежигүннери байырлалдың хемчеглерин эрттирер черлерни барып көргөш, аңаа белеткениринин чурумун сайгарып чугаалашкан. Республиканың Наадым байырлалын эрттиреринге кириштирген Тываның амыралының болгаш ведомстволарының удуртукчулары база оргкомитеттин ажылынга киришкен.

«2007 чылдың түңнелдери-биле бистер бирги черге үнүп келгенивис дээрге, кижилерин улуг ачы-хавыязы-дыр. Конкурсту чарлаан соонда бүгү сумуларга хамаатыларның чыыштарын эрттирген бис. Мөөңежиш шыдалкан бис. Арбын бүрүзү, суму бүрүзү ажылдап турган. Өвүрде кызымак чон чурттап турар. Мал ажылының кижилери. Мал дээрге – бистерге үндезиннерин үндезинери-дир. Шээр мал 123 муң, бода мал – 8 муң, 2 муң аъттар бар. Кышты дыка берге эрттирдивис. Ийи ай чыгыы 40 ажыг градус сооктар туруп турду. Чүгле Саглыга харын шору чылыг турган. Ам мал оолдашкыны кидин-түлүк эгелээн. Апрель 1-де төрүүр хойнун 50 хуузу оолдап алган. Моон сонгаар-даа кызар бис» — деп, Өвүр кожууннун чагырыкчызы Александр Куулар чугаалаан.

ДЫҢНАДЫГ

Кызыл хоорайның мэриязының муниципалдыг эт-хөреңги эргелелин комитетинге Айлана Викторовна Ынаалай дараазында адрессте турар: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, №15 школага удур турар чер участогун садыг тударына хөлезиге бээринин дугайында билдиришкенин кириген.

Күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле ук информацияны парлап үндүрген соонда, 1 ай дургузунда Кызыл хоорайның мэриязының муниципалдыг эт-хөреңги эргелелин комитети ук билдиришкенин талазы-биле бижимел билдиришкенин болгаш удур саналдарны хүлээп алыр.

КОНСТИТУЦИЯНЫ КЫМ-ДАА ХАЖЫДЫП, ҮРЕВЕС

—Россияның соңгуткан Президентизи Дмитрий Медведевтиң дүжүлгезинге олурарының май 7-де болган байырлыг езулалына улуг үнелелди берип турар мен. Президент эрге-чагыргазын РФ-тиң Конституцияда хоойлужудуп айтканынга дүүштүр Россияга бир дугаар дамчыдап бергени бо, ооң уjur-дузаы улуг. Владимир Путин ат-алдарының эң-не бедий берген үезинде Президент албан-хүлээлгезин Дмитрий Медведевке хүлээди берген. Ол сес чыл ажылдаш, Россияның экономикаын, социал адырын хөгжүдөр талазы-биле улуг ажыл-херектерни кылган, ам бистин чуртувус делегейде сайзыраңгай чурттарның бирээзи болу берген. Конституцияны кым-даа хажыдып, үрөп болбас деп чүвени Владимир Путин бедий-биле үнелеп көргөн, ол ханы уткалыг, ынчангаш чогуур хуусаа-зында бедик албан-дужаалдан халашканынга чон үнелелди берип

Россияның үш дугаар соңгуткан Президентизи Дмитрий Медведевтиң дүжүлгезинге олурарының байырлыг езулалын Москвага май 7-де болуп эрткени чурттуң политиктиг амыдыралына кончуг улуг болушкун болган. Бо дээрге чурттуң чаа баштыкының албан-дужаалын анаа-ла күцседиң киргени эвес, ол болза, Россияда Конституцияның турум, хоойлу езугаар күштүг политиктиг системазы бүрүнчү-биле хевирлеттинип тургустунганын херечилеп турар. Бо система чурттуң турум болгаш үр хуусаада хөгжүлдөзүн хандырып турар. Бо чугула болушкунга хамаарыштыр республиканың төлээлекчи болгаш күцсечки эрге-чагырга органнының удуртукчулары, солунуң номчукчулары боттарының бодаалдарын, үнелелдерин илередиң турарлар. Хонук-оол МОНГУШ, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы:

турар. Бир эвес ол Конституцияны өскерткеш, ам-даа улаштыр ажылдаар мен дээн болза, чон аңаа удурланмас турган. Хоойлуну кым-даа үревес деп чүвени ол көргүскөн.

РФ-тиң чаа президентизинин кандидатуразынга Дмитрий Медведевти Путин боду «Чаңгыс демниг Россия» партиязының 2007 чылдың декабрь 17-де болуп эрткен съездинге саналдап кириген. Ол съездинин ажылынга киришкен мен. Владимир Владимирович Дмитрий Медведев-биле 17 чыл ажыг хуусаада кожа-хелбээ ажылдап келгеш, ооң даштыкы болгаш иштики политиканы, социал-экономика айтырыгларын ханы сайгарып билиринге улуг үнелелди бергеш, кончуг төлептиг кандидат дээрзин съездиге дыңнаткан. «Бо шилилгени эң-не чогумчалыг деп санап турар мен. Мындыг кижинин холунга Россияның салым-чолун, чуртту эргелеп-

башкаларының кол чепсектерин дамчыдып бээр коргунчуг эвес» деп, Президент ынчан чугаалаан. Россияның соңгукчулары ук саналды бүрүнү-биле деткээш, соңгулдаларда Д.Медведев дээш хамаатыларның хөй нуруузу бадылаашкынын берген. «Чаңгыс демниг Россия» партиязының саналдап киригени кандидаты Россияның Президентизи болганы кончуг улуг болушкун.

Дмитрий Анатольевич Президент албан-дужаалын хүлээп ап тура, сөөлгү сес чылда чуртту үр хуусаада хөгжүдөзүнүн күчүлүг үнезини тургустунганын айткаш, ону чөптүг ажыглап тургаш, Россияны делегейниң эң сайзыраңгай чурттарының бирээзи кылдыр хөгжүдери-биле ниитилелдин болгаш кижинин айыыл чок чоруун хандыраарын, амыдыралдың бүгү адырларына инновацияны неггедирин чедип алырын, чаа мурнакчы бүдүрүлгелерни тударын,

ЧОННУҢ ҮНҮ

үлетпүрнү, көдээ ажыл-агыйны эде тургузарын, чоннуң амыдыралын экижидерин чугаалаан. Тодаргайлаарга, Путинниң чедимчелиг ажыл-чорудулгазының углангышкынын уламчылаарын айткан.

«Чаңгыс демниг Россия» партиязының съездинге Дмитрий Медведев бир эвес Россияның президентизинге соңгуттуруп алзымза, РФ-тиң Чазаның Даргазынга Владимир Путинни соңгуурун сүмелеп кириер мен деп чугаалаан. Ол съездиге олуржуп турган болгаш дыңнаан мен. Чаа Президент ону күсөткен, ук саналды Күрүне Думазы деткээш, РФ-тиң Чазаның Даргазы В.В.Путин болганын бодум хуумда өөрүшкү-биле хүлээп алган мен. Чүге дээрге чурттуң социал-экономиказын хөгжүдөринин айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээринге, Россияның 2020 чылга чедир хөгжүлдөзүнүн программаны амыдыралга чедиш-кинниг боттандырырынга Чазак Даргазы улуг рольду ойнаар, бо даргада арга-дуржулга улуг, эгелеп каан ажыл-херектери база бар, оларны уламчылаар болгай. Владимир Владимирович Тывага чораан, ооң шиитпирлээр уjurлуг айтырыгларын эки билери, биске боттук дузаны чедирер дээрзинге бүзүрөп, идегеп турар мен.

Сураглыг чаңгыс чер-чуртуу-вус Сергей Шойгу РФ-тиң Чазак кежигүнүнде болгаш РФ-тиң Онза байдалдар яамызының сайыдында хевээр арткан дугайында медээ бистерге өөрүнчүг болуп турар. Сергей Күжүгетович бодунун берге болгаш харысалгалыг ажыл-херээн уламчылаар, ол бистерге база ажыктыг болур уjurлуг.

Россияны чуртта эң-не аталдарлыг Дмитрий Медведев биле Владимир Путин удуртуп эгелээн, оларның чаңгыс сорулгалыг, бир демниг ажылы күрүнени дүрген бурунгаар хөгжүдөзүнүг улуг рольду ойнаар деп санап турар мен.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының
ЧАРЛЫКТАРЫ

Ч.А. Удумбараны Тыва Республиканың Ордени-биле шаңнаарының дугайында
Онза үре-түннелдиг күрүне болгаш хөй-ниити ажил-чорудулгазы дээш Тыва Республиканың Ордени-биле Россияның Федералдыг айыл чок чорук албанының хоочуну Чанмыр Александрович Удумбараны шаңнаар.

Кызыл хоорай
2008 чылдың май 8 № 72

Кызыл хоорайның консультация-диагностика республика

поликлиниказының ажилдакчыларын шаңнаарының дугайында
Чурттагы чоннуң кадыын быжыглаар херекке салышкыны болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг ажилы дээш Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медалы-биле кол эмчининг оралакчызы Людмила Байкараевна Ховалыгыны шаңнаар.

Кадык камгалалының адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты терапевт эмчи Надежда Айыр-Санааевна Ооржакка тыпсыр.

Кадык камгалалының адырынга чедиинишкенин болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле лаборатория албанының улуг лаборанты Валентина Чылбаковна Намданны; терапевт эмчи Лариса Кызыл-ооловна Таржаны шаңнаар.

Кызыл хоорай
2008 чылдың май 8 № 73

А.И. Непомнящихни Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медаль-биле шаңнаарының дугайында

Ада-чуртту камгалаар херекке улуг салышкыны болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медалы-биле Ада-чурттун Улуг дайынының киржикчизи Александр Ильич Непомнящихни шаңнаар.

Кызыл хоорай
2008 чылдың май 8 № 74

К.М.Чөкпекти Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медаль-биле шаңнаарының дугайында

Ада-чуртту камгалаар херекке ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медалы-биле Ада-чурттун Улуг дайынының хоочуну Кертик-оол Монгушович Чөкпекти шаңнаар.

Кызыл хоорай
2008 чылдың май 8 № 75.

Э.П.Ооржактың дугайында

2004 чылдың июль 27-де «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында» №79-ФХ Федералдыг хоойлунун 33 чүүлүнүн 1-ги кезээнин 1-ги пунктузу езугаар Тыва Республиканың Бойдус курлавырларын ажыглаар болгаш камгалаар адырда хайгаарал талазы-биле албанның удурткучузу албан-дужаалындан Эрес Петрович Ооржакты 2008 чылдың май 12-ден хостаар.

Үндезини: Э.П.Ооржактың амы-хууда билдиришкени.

Кызыл хоорай
2008 чылдың май 12 № 76.
Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

АЛДЫН КУДАНЫҢ
ЭЭЛЕРИ

Малчыннар — хой, инек, сарлык малдың саржаг, өреме, ааржы, кадык, хойтпак, тыва арага болгаш оон-даа өске амданныг продукту-нун бүдүрүкчүлери, кадыкка ажык-тыг ол продуктулар оларда элбек.

2008 чылды Россияда Өг-бүлө чылы кылдыр чарлааны таварылга эвес. Өг-бүлениң амыдыралындан чурттуң экономиказы, күчү-шыдалы дорт хамааржыр деп бодаар мен.

Материалымның кол маадырлары амыдыралын кара чажындан малга тураскаадып, чурттап чоруур — малчын өг-бүлениң дугайында кысказы-биле чугаалаар бодадым.

Иргит Долчуңмаа Дүктүг-Ойовна биле Хомушку Багай-оол Шырапович олар 8 ажы-төлдү — 3 оол, 5 кысты өстүрүп, кижизидип шыдааннар. Уйнуктарының саны 30.

Рада Мөңгүн-Тайга кожуунда физика, математика башкылап, эки ажилдап, чурттап чоруур. Каң-оол, Демир-оол — чолаачылар, а хеймер оглу (Хеймер-оол) ада-иезинин ажил-ижин уламчылап, Дапсы бажында малчыннап олулар. Галы - садыгжы, Вала - «Аленушка» уруглар садында башкы.

— Машина-техника чедип албас черлерге малывысты одар-белчирип солуп, Ногаан-Хөл (Дапсы бажында), ол ышкаш оруктуг Кара-Сугда чылдың дөрт эргилдезинде ажилчын улуг шарылар-биле көжер чаңчылдыг бис. Малга сиген-ширбиинди төрөл чонувус, өг-бүлөвистин күш-шыдалы-биле четчир кылдыр белеткээр чаңчылдыг бис.

Малдың чеминден-мал бажының саны дорт хамааржыр. Малчын кижичаа чыстыг чайның, соок кыш-

тың, хат-шуурган-даа үезинде малдаан малының чанынга чоруур болгай. Оон кадында малды калчаа бөрүлерден база камгалаар хүлээлге малчын кижиге дорту-биле хамааржыр.

Совхозтар дүжүп турар үеде чүве. Узун-Ойга түр када малывыс төрүп турар үеде, аалывыска кижичаа артпаан. Хой кадарып, инек кадарып, өг-ишти-биле мал соонче чорупкан бис. Малывыс кадарып, аалче чоруп орувуста, өөвүс өртке таварышкан, ээн өрге суугудан көс чаштаан, өгнү өрт чип каапкан болган, дүжүп турар совхозтан чүну дуза кордаар боор? Кончулга берге үе турган! Ам канчаар оолдарымның бирээзи «УАЗ» машиназын садыпкаш, оон өрттээ-биле Абакандан брезент өг шывы, өгнүң — ун, ынаа ыштарын Кызыл-Дагда шевер өг херексели садар улустан тыптынып, садып алган бис. Чоокта чаа февраль айда өг-бүлө бооп чурттаа-ла чартык век болдувус. Ынчангаш 80 харлааным-биле капсырлаштыр алдын-кудам эрттирдим, ажы-төлүмден, төрөл-чонумдан хөй белектерин алдым — деп, хоочун малчын Багай-оол Шырапович Хомушку шын-на сеткилин чажырбады.

Ынчангаш ынчангы удуртулга бо хоочун малчыннарда «Күш-ажылдың хоочуну» деп атты тывыспааны элдептиг, хомуданчыг! Долчуңмаа Дүктүг-Ойовна Иргитти маадыр ие деп демдегеп каарын чөпшээрер. Алдын куданың ээлери Багай-оол Шырапович Хомушуга база Долчуңмаа Дүктүг-Ойовна Иргитке ам-даа узун назынны, ак орукту күзеп каалынар!

Ортун-оол САЛЧАК
Кара-Хөл сумузу.

Май 15 — Бүгү-делегейниң өг-бүлө хүнү

Өг-бүлө өөрүшкүчүс таван салып,
Өндүр улуг ыдыкшыл дег, камнаал, эжим.

«АРГАМЧЫ ДЕГ ШӨЙЛҮ БЕРГЕН
ЧЫЛДАРЫМНЫ...»

Улуг-Хем кожуунун Хайыракан суурда 80 харны ажыр база берген күш-ажылдың хоочуну, Михаил Седейбенович Малбык-оолга ужуражып, каш айтырларны салдым.

— «Аргамчы дег шөйлү берген чылдарымны Аартыктавайн дүрүп алган чурттап чор мен».

Александр Даржайның шүлүнден бо одуруглар силер ышкаш узун амыдыралчы орукту эрткен кижилерге дыка тааржыр-дыр бе, Михаил Седейбенович?

— Шынап-ла, кончуг-даа бижиир оол бо. Чиге-ле сөглээн аа. Бодум дугайында таныштырарга мындыг. 1927 чылдың декабрь 20-де Кара-Булуң деп черге төрүттүнген мен. Шагаан-Арыгның 2 дугаар школазынга 7 класс доостум. Кады өөренип чораан эжим Кызыл-Эник Кудажы болгай. Сөөлүндө чогаалдарында ол чылдарның дугайында дыка солун кылдыр бижээн чорду. 1950 чылда Шагаан-Арыгга курстарга өөрөнгөш, трактор, комбайн башкаар ынзылганы холга алдым. Оон эгелээш, машина-трактордан чарылбаан мен. «Жданов», «Улуг-Хая» совхозтары эгелеп тургузарынга үлүг-хуумну кириштиргенимге чоргаарла-нып чоруур мен. Баштайгы чылдарда трактористеп, оон механиктеп ажилдап чордум.

1974 чылда «Дүжүт» деп аныктарның хову-трактор бригадазы тургустунган. Оон бригадири болуп ажилдааш, персоналдыг пенсияже үнген мен. Ол үеде ажилдың шынарынче, оон төнчү түннелинче, күш-ажылдың шын башкарылгачынче кончуг кичээнгей салып турган.

— Ол дугайын тодаргай чугаалап көрүңерем.

— Ажил-агыйны бүдүн чылда хуваап каан болур. Часкы чер аңдарылгазы, чаштырылга адала-лып турда, сиген кезилдезинге белеткел ажилы эгелээр. Сиген кезер үеде бүдүн бригада турлагга чурттай бээр. Сиген доостуру билек, күскү дүжүт ажаалдазы эгелээр. Хову-трактор бригадалары тускай турлаг төптөргил. Ында столовая, чунар-бажың, удуур, дыштаныр өрээлдер бар. Оон девискээри ногаажыттыган, арыг-силиг. Ажил ээлчеглиг. Хүндүскү ээлчегни ховуга барып чемгерер, поварларга быжыгалаан машина бар. Аш-чемниң экизин чиир: сүт, сметана албан турар. Хандырылга дыка эки турган күш-ажылдың сагылгачуруму быжыг, хүлээнген ажилын кончуг харысалгалыг күүседир

чүве болгай. Социалистиг чарышты чарлаан, оон түннелин үндүргөш, тиелекчилерниң чуруктарын хүндүлел самбыразынга азар. Дарга-бошкалар эртен-даа, дүне-даа келир, үзүлбес боор чүве.

Агитас-массалыг ажилдар база динмир-ле турар. Ажил биле культуруг дыштанылга кады чоруп турар. Эгин кожа ажилдап чораан эштеримден Тыва АССР-ниң алдарлыг агроному Иван Иванов ам-даа Шагаан-Арыг хоорайда чурттап чор. Чажыт бис.

Дүжүт доостурга, малчын коданнарже сиген сөөртүлгези эгелээр. Коданнар хөй, кыштагларның аразы ырак. Шак мындыг чай-хос чок ажилдап чордувус.

Чаңгыс бригадага кады ажилдап чораан өөрүм: Шырап, Ушлан алышкылар, Виктор Шомбул, Окаан-оол Уважаа, Ензак Анай-оол, Сергей Бадарчы, Санмай-оол Дыртык-оол амгы үеде хууда малмаганныг, тараа-быдаазын тараан, сиген-ширбиин кескен, машина-тракторлуг, бай-байлак чурттап чоруурунга сеткилимден өөрүп чор мен.

— Хүндүлел самбыразында чуруктарын азып мактаардан аңгыда, мурнакчыларны канчаар шаңнап-мактап турганың?

— Турисчи путевкалар-биле шаңнаар турганын сактып тур мен. Шушенское суурда Ленинниң чурттап турган черин, Красноярскиде ГЭС-ти, Москва хоорайда Бүгү эвилелдин көдээ ажил-агый делгелгезин, хөвөң чурту Узбекистанны көөр аас-кежиктиг болган мен.

Бодум хуумда, «Тыва АССР-ниң алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг аттын, «Кур болгаш куруккан черлерни шингээди» алганы дээш, В.И.Ленинниң төрүттүнгенинден 100 чылынга, «Күш-ажылдың хоочуну» деп медалдарың эдилекчизи мен.

— Өг-бүлөвистин ээлеринге «Бо чырык черде сээң барың черте эки-дир.

Шыдал-күжүм чүдөн артык немежир-дир...» деп одуругларны тураскаадыр болгай бис. Өөңөр ишти-биле таныштырып көрүңерем.

— Мээң өөм ишти Вера (Анайбан) Допуй-ооловна Ховалыг Ийи-Талдан репрессияга

таварышкан хөй ажы-төлдүг иениң улуг уруу. 55 чыл ажыр эки-бакты деңге үлөжип, кады чурттап келдивис. Бот-боттарын хүндүлө-жириден мерген чүве чок, херээ-жен кижиниң сөзү оккур, үнелиг хоойлу-дур. Ам-даа иелээн хавандагаа, инек малды азырап олулар бис. Эрги тракторлуг бис. Чаңгыс чер-чурттугларывыстың дилээ-биле сиген-ширбиин кесчип, сөөртүжүп, чазын картошка, тараа тарыыр шөлдерин аңдаржып бээр мен, бодум чинге-тараа, арбайны оолдарым-биле тарып турар бис.

Үш оолдуг мен. Бичи оглуус аравыста чок. Оон үш ажы-төлү артып калган. Улуг оглуус Олег — чолаачы. Андрей оглум биле керним Зоя хууда хлеб быжырап черлиг, садыглыг. Олар чонунга ачы-дузазын чедирип чоруур бунныг улус деп санап чоруур бис. Уйнуктарым тос. Оларның аразындан дээди эртемниг кезер эмчи, милиция, пенсия фондузу, үндүрүг албанында ажилдап чоруурлар бар. Уйнуктарымның ажы-төлү үш. Мындыг хөй ажы-төлдүг кырганнар бис.

— Эрги күрүне тургузуунуң үезинде ажилдап чораан, ол үениң ажил-ижин кончуг тодаргай таныштырып чугааладыңар, амгы бистинг республикада ажил-агыйны канчаар үнелээр-дир силер.

— Кончуг-даа аныак оолдар чазак-чагыргада ажилдай берген-дир. Чаартылгалар бо каш айларның дургузунда көскүзү-биле илереп келди. Солунум «Шынны» номчааш, телевизорну көрүп олургаш, кырган мен оларның удуртуп эгелээн хемчеглеринге тааржып, «Эр хейлер, оолдарым!» деп чугаалаксаар-дыр мен.

Улуг назылыг, күш-ажылдың хоочуннарының сүмелерин, сөзүн удуртулгага ажыглап чорунар деп чагыыр-дыр мен. Эң ылаңгыя көдээ ажил-агыйже угланган чүүлдерни дыка-ла деткип, удавас каш чылдар болгаш мээң ажилдап чораан хову-шөлдеримге алдын баштыг тараа чалгып, трактор-машина хову сыңмас кылдыр хөөмейлеп турар болзун деп чалбарып, йөрээп каайн.

— Сагыш-сеткилдин ажык чугаазын сөңнээниңер дээш, четтирдим. Кадык-шылды, олча-омакшылды силерге күзедим, Михаил Седейбенович.

Надежда ШАЛЫК,
РФ-тиң өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы.

Культура болгаш спорт

ПАТРИОТЧУ ЫРЛАР МӨӨРЕЙИ

Улуг Тиилелгениң хүнү — май 9-ка тураскааткан патриотчу ырлар конкурсу Кызыл хоорайның ажил-ишчи коллективтериниң аразында болуп эрткен.

Чоокта фестивалдарга киришпээн коллективтер бо удаада улуг көдүрлүүшкүн-биле демнини көргүскен. Тиилелге болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының ырлары бедик деңнелге күүседиринден аңгыда шериг ийикпе азы бир дөмей хептерлиг ырлашканы көрүштүг болган. Хөй коллективтериниң аразындан тиилекчи илерээн. Ол дээрже Кызылдың ийи дугаар ортумак школазының башкылары-дыр. Тускай шаңналдарга Кызылдың тос дугаар школа-гимназиязы болгаш Кызылдың хоорай поликлиниказының коллективтери төлөптүг болган. Тиилекчилерге акша шаңналдарын тывыскаан, оон аңгыда удуртукчуларга база акша шаңналдарын тывыскаан.

БҮГҮ ТЫВА ОЛАРНЫ БИЛИР

Май 10-да республиканың В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга Кызылдың тос ду-

гаар школа-гимназиязының «Ангелочки» танцы бөлүүнүң улуг концерти болган.

Чаңгыс хүнде ийи аңгы шакта эрткен концерттерниң кайызы-даа шыгырт долу залга болуп эрткен. Ындыг болбас аргажок «Ангелочки» бөлүүн бүгү Тыва эки бил-лир. Ол Москвага Төп телевидениениң бир дугаар каналында болуп турган «Алдарның минутады» дамчыдылгага киришкеш, ийи дугаар турга четкен. Он чыл бурунгаар тургустунган бо бөлүктүң арга-дуржулгазы чылдан чылче байып орап, бөлүккө танцылап турган чаштар ам улаштыр хореография талазы-биле мергежилин улам бедидип, улаштыр өөренип турарлары-даа бар. Самчыларның күүселде техниказы, танцыларның утка-шынары көрүкчүлерни магадаткан. Концерт күүселделериниң аразында көрүкчүлерге солун оюннарны ойнадып, белектерни тыпсып турганы организакчыларның арга-дуржулгалыын бадыткап турар.

«КҮЗЕЛИМНИН ЧҮГЛҮГ КҮЖҮ ЫРЛАРЫМДА»

Ол-ла май 10-нун хүнүнде С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаа-

дылга бажыңыңа Мөңгүн-Тайгадан культура ажилдакчызы, ыраажы Чечена Салчактың «Күзелिमниң чүглүг күжү ырларымда» деп оюн-көргүзүлгү концерти болуп эрткен.

Меңги баштыг Мөңгүн-Тайгазының, төрөөн сууру Мугур-Аксының база Каргы, Мугур ийи хем-нериниң дугайында чараш ырлар-биле Чечена Салчак концертин эгелээн. Кожуун чагыргазының культура килдизиниң начальниги Ульяна Хертек баштаан кезек мөңгүн-тайгажылар ыраажызын деткип, сценага кады ырлажып, хөгжүм үделгези-биле каастап турду.

«Бөгүн өртемчейде эң-не ынак кижим — эргим авамның төрүт-түнгөн хүнү. Бо боодал чечектерни сөңневишаан, ырымны сеңээ бараалгаттым, авай» — дээш, ол сагыш-сеткили ханыгып ырлады. Сураглыг чогаалчы Молдурга Салчактың база Вилена Чаптың сөстөрүнө ат-сураа бүгүдөгө билдингир Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүн аялгазын бижээн чараш ырлар чаңгыланды.

Чечена Салчакка ол кежээ Чөөн-Сибирийн культуралар институтуна кады өөренип чораан эш-өөрү, ам культура ажилдакчылары Урана Намгай-оол, Алимаа Тюлюш база ТР-ниң алдарлыг артизи Юлиана Ондар, композитор Лилия

Куулар олар байыр чедирип, концертке чыылган чонга якут, бурят, орус, тыва ырлар-биле аян тутту. ТР-ниң алдарлыг артизи Владлена Төмүрнүң тургускан танцыларын «Ураанхай» бөлүү бараалгаткан.

МАССАЛЫГ ЧАДАГ ЧАРЫШ

«Тываның аныяктары» солунуң шаңналы дээш чылдың-на эрттип турар чадаг чарыш эстафетазын бо чылын ук солунуң тургустунганындан бээр 75 чылынга тураскаадып эрттирген.

Май 8-те Арат шөлүңе «Тываның аныяктарының» номчукчулары болгаш бижикчилери, чадаг чарыштың киржикчилери Арат шөлү сыңышлас кылдыр чыгып келген. Бо чылгы киржикчилерниң саны кажангызындан-даа артык хөй болган. Командаларның саны безин 12 четкен. Команда бүрүзүнде он кежигүн бар. Ынчангаш ниитизи-биле 420 спортчу күжүн шенешкени ол-дур. Ол дээрже республика школаларының үстүкү класстарының өөреникчилери, профтехучилищелерниң сургуулдары, училищелер болгаш дээди өөрөдиге черлериниң студентилери-дир. Командаларның спортчу хептери дөмей, ылгавыр демдектери көскү болганын эскерип

болур. Оон аңгыда белеткел, тренировка шыырак болганындан демисел чидиг болган.

Демниг болгаш шыдамыккай чүткүлдүн түннелинде чемпион илерээн — Кызылдың автоорук техникуму Ийиги черни көдээ ажил-агый техникумунуң коман-дазы алган. Үшкү черде олимпийжи курлавырлар училищези. Оларга хензиг-ле үе четпейн барган Кызылдың медицина училищезиниң коман-дазы дөрткү черни ээлээн.

Кызыл хоорайның школаларының аразында чадаг чарышка 14 дугаар школаның оолдар, кыстары кымны мурнай халчып келген. Ийиги черде 8 дугаар школа, а үшкү черни 3 дугаар школаның коман-дазы ээлээн.

Дээди өөрөдиге черлериниң аразындан ТКУ-нун спортчулары тергиддэн. Бүдүрүлгелер болгаш организациялардан суд приставтарының спортчулары тиилекчи болган.

Тиилекчилерни «Тываның аныяктары» солунуң редакциязы болгаш Кызыл хоорай мэриязының аныяктар политиказының талазы-биле комитети, ТР-ниң Спорт болгаш күш-культура агентилели кубоктар болгаш хүндүлүг бижиктер-биле шаңнаан. Оон аңгыда хөй киржикчилерге тураскаал суй-белектерни тывыскаан.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Көдээниң ажил-ишчилерин, ажил-агыйларның удуртукчуларын, агрономнарны, арат-тараачын ажил-агыйларны, хоорай-суурларның чурттакчыларының аразында дачалыг кижилерни час дүжерге-ле, черден алыр бүгү продукцияларның дүжүткүрүн, черниң беримчелин канчап чедип алырыл дээн бодаалдар, дүвүредип эгелээр. Амгы үеде агаар-бойдус-даа, кижилерниң черге хамаарылгасы-даа эрткен вектиң 70-80 чылдарында деңнээрже өскерилген. Хөй тараа, ногаа культураларының бүгү хевирин чиир Хаван чылы эртип, база-ла тараа аймаа чиир, ону шыгжаар, дажыыр Күске чылы эргип келирге, черниң кежи ала-чайгаар төктүп келбес дээрзи билдингир. Ынчап кээрже, черден алыр бүгү-ле культураларың дүжүткүр болуру — эки белеткеп алган шөлүндөн, шынарын экижидип алган чажар үрезининден болгаш өске-даа хөй янзы белеткел ажилдарындан дорт хамааржыр. Кандыг-даа чылдарда дүжүткүң магадылалы — сугда. Ынчангаш суггаттыг шөлдерге кичээнгейни угландырар дээн бодалымның чамдызын, бурунгу чылдарда гидротехниктеп, агрономнап чораан Чаа-Хөлдүн инженер-техниктиг бугаларлыг шөлдер, Аймыырлыг, Терезинниг суггаттыг хову-шөлдериниң, Ак-Хемниң агып бадып чыдар эвээш суун ажыглаарының дугайында бижикиседим.

Артыы, ишти адырлардан, эрги Адар-Төштен агып бадып чыдар, кыжын кезек булуктаар, чайын Кызыл-Даг суунуң чоогунда ховуларже, чаастыг чылдарда божа-хойтпак дег шурап бадып кээр, аалдарның мал-маганын суг-биле хандырбышаан, эвээш-даа суглуг болза, чазын суген-тараа шөлдерин шаа-биле суггарып чыдар, агып баткан уну ак боорга Ак-Хем дээн боор. Ол хемниң ажык-дузанын Ак-Хем аттыг совхозтун мал-чыннары, тараажылары эки билер боордан башка, карта-чуруктан эки-ле көзүлбес хем. Оон чанында хөй эвес суген кезер шөлдер бар. Ол шөлдерни суггарып, оон эвээш эвес сугенни «Ак-Туруг» совхозтун чылгычызы чораан Дукар Даспак кезип ап чораан. Ак-Хемниң суун часык үеде тараа шөлдеринче үндүрүп ап чорааны бугаларның истери ам-даа көстүп чыдар.

Чаа-Хөл хемниң суун хову-шөл-

держе бадырып турган буга истери ийлерде безин көстүп чыдар. Ону уйгурлар үезиниң кижилери казып чораан хевирлиг. Чогум эрткен вектиң ортан үезинде каскан болгаш инженер-техниктиг ажилдарны чорудуп, бетоннап каан Терезин, Аймыырлыг ховуларынче сугну өйлеп, деңге үлеп бээр кол бажы бар. Хемниң балы хөй боорга, оларны шөлче эрттирбес тускай шүүрнү тургускан. Бугаларның кол уннарын харыылаар, богун аштаар, септээр, чаартыр ажилдарны харыылап турар кижини Шагаан-Арыгда төптүг Улуг-Хемниң суг ажил-агыйының эргелели тудуп

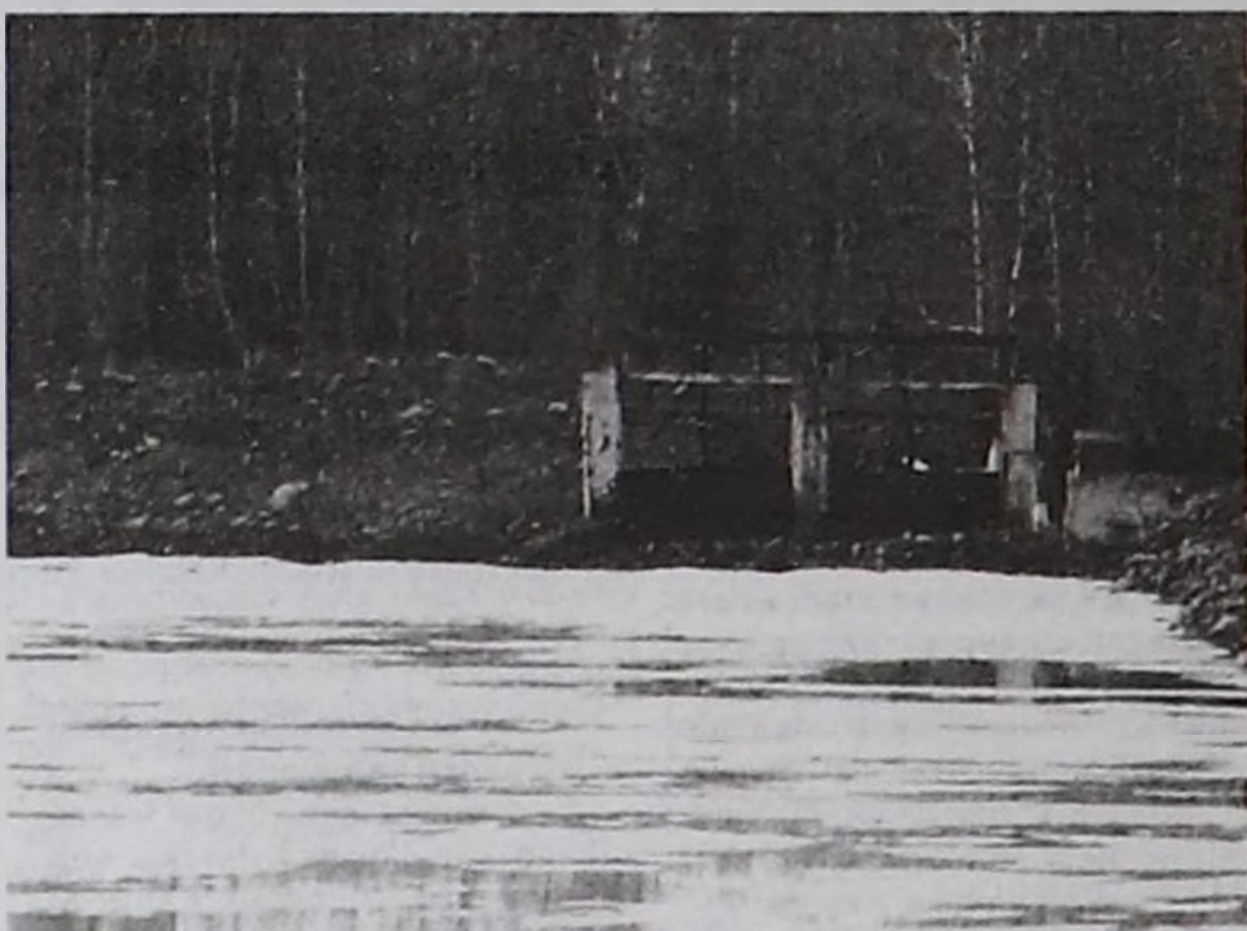
чылдыг сугеннерни, тараа культуралары — кызыл-тасты, арбай-суланы, чинге-тарааны хөйүп ап, артык-шылдыын республиканың мурнуу районнарының ажил-агыйларынче садып, орулганы ап турганын «Найрал», «Ак-Туруг» совхозтарга ажилдап чораан удуртукчулар А.Т. Дарын-оол, В.У. Дембирел, агрономнар Светлана Куулар, Артур Данзын, Доржу Ламажап болгаш өскелерни адап болур. Суггаттыг шөлдериниң бир гектарындан кызыл-тасты 24-27 центнерни, хөй чылдыг суген, люцернаны ийи удаа кезип, эки суггаргаш, бир га хемчээлдиг черден 21-22

Далык тараа культуралары арбай-суланы, чинге-тарааны, картофельди чылдың-на чажып, ажаап ап турарлар. Ажил-агыйларында комбайннар эвээш, суур бүрүзүнде 2-2 комбайннар бар. Тараа эки үнер болза, олардан чон садып алыр дээш оочур көвүдээр билдингир.

Амгы үеде хуу кижилерниң шээр-даа, бода-даа малының бажы өзүп турары кончуг эки-дир. Оларга-даа, ботка-даа чем херек болгай. Ынчангаш чер ажылынче чаа-ла хандыкшып, оон-биле амыдыралы холбайып эгелээн улуска сүмем мындыг.

Арга-дуржулга

СУГГАТТАРНЫ АЖЫГЛААЛЫҢАР

центнерни ап турган.

Чаа-Хөл хемниң баткан унунда, далай хөөлбээнге чедир шөлдерден Кызыл-Даг суунуң адаанда шыктардан эгелээш, Сарыг-Булуң, Күзег дужу, Идик-Аскан Кежиниң адаа, Даг-Аразы, Булак-Аксы дээш оон-даа өске черлерден боду үнген сугеннерни хөйү ажаап ап чорааннар.

Амгы чылдарда арендаторлар, суур чону Терезинниң бир дугаар шөлүн эки ажыглап турар. Ында эвээш-даа болза тарааны, картофельди олуртуп, ону суггарып турар. Ылангыя Кара-оол Сат, мээң кады төрөөн акым Седен-оол

Хөй чылдыг сугеннерни ажыглаар болза, ажыктыг боор. Оон үрезиниң тип алгаш, тараа чажарына белеткээн суггаттыг шөлдүн бир гектарынга хемчээл езугаар кызыл-тасты 180-200 килограмм азы 4-5 шоодайны колдуунда чинге-тараа-биле холуурга эки, оон бир гектарга чажар хемчээли 26-30 килограмм болур, азы 3-4 ко-чал-дыр ийин. Аңаа бир гектарга люцерна үрезини 11-12 килограмм дүжер кылдыр холааш, чажар. Ол бодун чажары болдунмас. Харындаа шуут үрезин чок апарган тава-рылгада, элезин-биле таарыштыр холуп чажар дээр бар. Бо чылын

чашкан тарааны күзүн ажаап алыр сен. А хөй чылдыг сугениниң келир чылын чечектелип турда, бирги кезилдезин, сентябрь айның төнчүзүнде ийиги кезилдезин чорудуп ажаагаш, чазын чаш малга бээрже, кончуг хоолулуг, эки чем болур. Хоочун малчыннар, араттар мону кончуг эки билер. Оон багай, коргунчуг талазы база бар. Кадарган малыны ол шөлче кирип, откаар болзунза, малдың бажын оскунуп болур. Ону чиген малдың ишти хейленип, өлүп-хорап болур. А арат-тараачын арендатор кижиге алган шөлүңе чылдың-на чаңгыс ол-ла культураларын тарырга, оон дүжүдү кудулаар. Ынчангаш шөлүн чөмгөрер, болбаазырадыр хүлээлгелиг, тарылга ээлчээштилгезин чорудар. Картофель өстүрүп, ажаап алыр талазы-биле чугаа турбас ужурлуг. Ынчалза-даа чамдык улус хөлүн эрттир бичи үрезин чажарлар, оон карактары үнүп келген болур ужурлуг. Бир баскан хүүрек орнунче 3-4 картошка октаан ажыы чок. Улустун капуста олуртуп, хөй нитраттар ажыглап турган шөлүн ажыглавас.

Кайы-даа суурларга инек када-дын чурттакчылар боттарының күжү-биле графиктеп, ээлчежип кадарып турарлар. Ол чонга кончуг таарымчалыг. Ону организастаар тускай харыысалгалыг, бүзүрелдиг болгаш негелделиг кижини сонгуп алыры чугула. Чүге дизе, эрткен чылын сентябрь ай төнмээнде Терезинниң тараа кеспээн болгаш кескен сугенин дажып четтикпээн шөлүнче инек кадарар ээлчеглиг улус инээн кирипкен.

Ол ышкаш Чаа-Хөл суунуң боттарының бажың-балгадының чанынга ногаа өстүрүп алыр талазы-биле каскан худуктар ажылдавайн барганы, суг четпейн баарының талазы-биле чылдагааннарны бары хомуданчыг. Чогум Чаа-Хөл суунуң артын дургаар, Бижикиг-Хая баарындан үнер баштыг, суу бадып турган буга орну бар. Көдээ ажил-агый сайырап, акша-копеекти берип турар национал төлөвилелди боттандырар ажил чер-черлерде чоруп турар апарган үеде моон сонгаар мээң үстүнде адааным шөлдерге Чаа-Хөл хемниң суу четчири-биле ага бээр үе келир деп бодап-биле мону бижидим.

Мартыс ДАПЫК, күш-ажылдың хоочуну.

Көдээ ажил-агый яамызы, муниципалдыг албан черлеринин чагыргаларының даргалары, муниципалдыг кожуннарның көдээ ажил-агый эргелелдеринин начальниктери, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин эргелекчилери (чөпшээржилге-биле)

3. Тыва Республиканың муниципалдыг албан черлеринин чагыргаларының даргаларына малдың кыштаглаашкынын хынаар болгаш муниципалдыг кожуну чагыргаларының көдээ ажил-агый эргелелдеринин начальниктеринге хууда харысалганы онаар дугайында дыңнадыр. Доктаамал, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы, муниципалдыг албан черлеринин чагыргаларының даргалары, муниципалдыг кожуннарның көдээ ажил-агый эргелелдеринин начальниктери, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин эргелекчилери (чөпшээржилге-биле).

4. Сиген кажаларының, аймаарларның, мал кажаларының өрт айыыл чок чоруун хандыраар талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр. Доктаамал, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы, муниципалдыг албан черлеринин чагыргаларының даргалары, муниципалдыг кожуннарның көдээ ажил-агый эргелелдеринин начальниктери, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин эргелекчилери (чөпшээржилге-биле).

5. Республиканың көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде мал чеминин артыкшылын хынаар, херек апарза, мал чемин республиканың кожунунуң, ажил-агыйның иштинде мал чемин дугуржулга езугаар таарыштыр үлээр. Мал чеминин чарыгалының балансызын тургузар болгаш мал чемин норма езугаар бээрин хынаар. Доктаамал, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы, муниципалдыг албан черлеринин чагыргаларының даргалары, муниципалдыг кожуннарның көдээ ажил-агый эргелелдеринин начальниктери, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин эргелекчилери (чөпшээржилге-биле).

6. Малчынарның ажилында болгаш амыдыралында элтиг арганы тургузар, көдээ ажил-агыйның бүдүрүкчүлүүн бедидери-биле мал ажил-агыйлыгларын материалдыг сонургалын бедидер. Доктаамал, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы, муниципалдыг албан черлеринин чагыргаларының даргалары, муниципалдыг кожуннарның көдээ ажил-агый эргелелдеринин начальниктери, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин эргелекчилери (чөпшээржилге-биле).

7. Муниципалдыг албан черлеринин удуртукчуларынга чагыргаларын харысалгалыг ажилдакчыларын кыштаглаашкынын чоруп турарын хынаарында болгаш практиктиг дузаны чедирери-биле быжыглаар, кожуну чагыргаларының куралдарыга ай санында кыштаглаашкынын чорудуунуң дугайында айтырыгны чугаалажыр. Ай санында, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы, муниципалдыг албан черлеринин чагыргаларының даргалары, муниципалдыг кожуннарның көдээ ажил-агый эргелелдеринин начальниктери, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин эргелекчилери (чөпшээржилге-биле).

8. малчын турлагларын суг-биле хандырылганын организастаар. Доктаамал, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы, муниципалдыг албан черлеринин чагыргаларының даргалары, муниципалдыг кожуннарның көдээ ажил-агый эргелелдеринин начальниктери, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин эргелекчилери (чөпшээржилге-биле).

9. Малчынарны топпак, хөмүр-биле хандыраар талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр. 2008, февраль-апрель, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы, муниципалдыг албан черлеринин чагыргаларының даргалары, муниципалдыг кожуннарның көдээ ажил-агый эргелелдеринин начальниктери, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин эргелекчилери (чөпшээржилге-биле).

10. Малчынарга аш-чем, ажил-агыйжы барааннар-биле хандыраар садыг ачы-дузанын организастаар. 2008, апрель айга чедир ай санында, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы, муниципалдыг албан черлеринин чагыргаларының даргалары, муниципалдыг кожуннарның көдээ ажил-агый эргелелдеринин начальниктери, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин эргелекчилери (чөпшээржилге-биле).

11. Малчын турлагларда уругларга болгаш малга грипп болгаш өске-даа халдавырлыг аарыгларга удур тарылганы чорудар. График езугаар, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы, муниципалдыг албан черлеринин чагыргаларының

даргалары, муниципалдыг кожуннарның көдээ ажил-агый эргелелдеринин начальниктери, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин эргелекчилери (чөпшээржилге-биле).

12. Малчын кыштагларже солун-сеткүүлдерни чедирер ажилдарны чорударын тус чер чагырганың даргаларында дагзыр. 2008, ай санында, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы, муниципалдыг албан черлеринин чагыргаларының даргалары, муниципалдыг кожуннарның көдээ ажил-агый эргелелдеринин начальниктери, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин эргелекчилери (чөпшээржилге-биле).

13. Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар талазы-биле агентилелдин муниципалдыг кожуннарда чурттакчы чонну ажилга хаара тудар талазы-биле төптерин ажилдакчыларынга ажил чок хамаатыларны малчынарның дилээ-биле ажил-биле хандыраар талазы-биле ажилдарны чорудар. 2008, февраль-апрель, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы, муниципалдыг албан черлеринин чагыргаларының даргалары, муниципалдыг кожуннарның көдээ ажил-агый эргелелдеринин начальниктери, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин эргелекчилери (чөпшээржилге-биле).

14. Малчынарга артистерин киржилгези-биле культура-массалыг ажилдарны чорудар. 2008, байырлал хүннери, февраль, март, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы, муниципалдыг албан черлеринин чагыргаларының даргалары, муниципалдыг кожуннарның көдээ ажил-агый эргелелдеринин начальниктери, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин эргелекчилери (чөпшээржилге-биле).

II. Зоотехниктиг хемчеглер

1. Анык малдын хораар чоруун болдурбазы-биле болгаш инектерин төрүүнүн бооза-дылганын хуусаазын сагыры-биле малды тургузу азыраар үеде ажилды организастаары. 2008 чылдын февраль-март, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы, муниципалдыг албан черлеринин чагыргаларының даргалары, муниципалдыг кожуннарның көдээ ажил-агый эргелелдеринин начальниктери, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин эргелекчилери (чөпшээржилге-биле).

2. Көжээ – ажил-агый бүдүрүлгелеринин кыштагларынче дусту болгаш кадыг аш-чемни чедирерин организастаары. Февраль-апрель 2008 чыл, 2008, байырлал хүннери, февраль, март, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы, муниципалдыг албан черлеринин чагыргаларының даргалары, муниципалдыг кожуннарның көдээ ажил-агый эргелелдеринин начальниктери, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин эргелекчилери (чөпшээржилге-биле).

3. Кожуннарның өөредилге эргелелдеринге чакырылганын үезинде үстүк класстарын өөреникчилеринин күжү-биле малчынарга шеф дузаны кадарын смелээр. Март 2008 чыл, ТР-ниң Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызы, муниципалдыг албан черлеринин чагыргаларының даргалары, муниципалдыг кожуннарның көдээ ажил-агый эргелелдеринин начальниктери, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин эргелекчилери (чөпшээржилге-биле).

III. Ветеринар-профилактиктиг хемчеглер

1. Ветеринар-профилактиктиг хемчеглерни планынын күүселдезин шынарлыг болгаш үезинде күүсеттерин хандыраар. План езугаар, ТР-ниң ветеринар хайгаарал албаны, муниципалдыг кожуннарның ветеринар эргелели (чөпшээржилге-биле).

2. Ветеринар-профилактиктиг хемчеглерни чорудары-биле эмнелге-профилактиктиг дериг-херекселдерин курлавырлар долдурар. Квартал санында, ТР-ниң ветеринар хайгаарал албаны, муниципалдыг кожуннарның ветеринар эргелели (чөпшээржилге-биле).

3. Муниципалдыг кожуннарның ветеринар лаборатория болгаш ветеринар эргелел ажилдакчыларын мал кажаларында дезинфекция ажилдарын чорударында болгаш малдың Кеш аарыгларының непередишкенин болдурбас талазы-биле ажилдарны чорудар болгаш организастаарында көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге быжыглаар. Январь-май, 2008 чыл, ТР-ниң ветеринар хайгаарал албаны, муниципалдыг кожуннарның ветеринар эргелелдери (чөпшээржилге-биле).

рунге болгаш кадагалаарында тарифтерни доктаадыр (кожун каан).

2. Бо доктаалды хүлээп алганы-биле Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдын март 20-де №384 «Тудуп хоругдаан транспорт херекселдерин сөөртүрүңе болгаш кадагалаарында тарифтерни бадылаарының дугайында» доктаалды күжүн чидирген деп санаар. 3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарда парлаар.

4. Бо доктаал ону парлаан хүнүнден он хонук эртерге, күштүг болур.

5. Бо доктаалдын күүселдезинин контролюн Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанында дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

ХУУРАК.

№	Ачы-дуза чедирилгезинин ады	Эге хемчээли	Сөөртүрүңе болгаш кадагалаарында тарифтер	
1.	Тускайжыттыңан турар черге транспорт херекселдин сөөртүрү: эвакуатор-биле үдеп чоруур чик автомобиль-биле	км.-де өртээ км.-де өртээ	52,48 11,2	
2.	Транспорт херекселдин кадагалаары:		Бирги хонукта	Ийиги болгаш дараазында бүгү хонуктарда
	мотоциклдер, мотороллерлер болгаш өске-даа транспорт херекселдери	шакта өртээ	6,1	1,66
	3,5 тонна чедир деңзилиг транспорт херекселдери	шакта өртээ	12,19	3,2
	3,5 тоннадан ажыг деңзилиг транспорт херекселдери	шакта өртээ	24,37	6,4
	хемчээл чок транспорт херекселдери	шакта өртээ	36,56	9,6

Тайылбыр. Россия Федерациязының Чазаның 2003 чылдын декабрь 18-те №759 доктаалы-биле бадылааны транспорт херекселдерин тудуп хоругдаарының, ону турар черге тударының, кадагалаарының, а ол ышкаш эдилээрин хоругурунун Дүрүмнеринге дүүштүр: - транспорт херекселдинин кадагалаарының хуусаазын ону тускайжыткан турар черге тургускан үезинден эгелээш, шактарга санап

эгелээр;

- транспорт херекселдин кадагалааны дээш төлөвирни оон тускайжыттыңан турар черге турган долу шак бүрүзү дээш тыртар;

- тудуп хоругдаан транспорт херекселдин тускайжыттыңан турар черге кадагалаанының баштайгы үш шагын төлөвес (транспорт херекселдин чүгле тускайжыттыңан турар черге сөөрткени дээш төлээр).

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдын февраль 1-де «2008 чылда күрүне чагыгларының даңзызын бадылаарының дугайында» №39 доктаалга өскерилгени кириер дугайында 2008 чылдын март 24-те №156 Кызыл хоорай

Күрүне хереглелинге чагыглар салыр адырда Тыва Республиканың хоойлужудулазын 2005 чылдын июль 21-де «Күрүнениң болгаш муниципалдыг хереглелдеринге барааннарны дажырынга, ажилдарны кылырынга, ачы-дуза чедиреринге чагыгларны салырының дугайында» №94-ФХ Федералдыг хоойлуга дүүштүрер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдын февраль 1-де «2008 чылда күрүне чагыкчыларының даңзызын бадылаарының дугайында» №39 доктаалында, Республика бюджетинин акша-хөреңгилеринин болгаш

2008 чылда акшаландырышкынын бюджеттен дашкаар үндешинеринин күсели-биле барааннарны садарында, ажилдарны кылырында, ачы-дуза чедиреринге Тыва Республиканың күрүне чагыкчыларының даңзызын чаа эдилге-биле бижээш (капсырган), өскерилгени кириер.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарында парлаар.

3. Бо доктаалдын күүселдезинин контролюн Тыва Республиканың Саң-хөө яамызында дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың девискээринге күрүне хереглелдеринге черлерни курлавырлаарының дугайында 2008 чылдын март 24 №162 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чер кодеккизинин 56.1, 70.1 чүүлдеринге, 2007 чылдын май 10-да «Россия Федерациязының чамдык хоойлужудулга актыларында» күрүнениң болгаш муниципалдыг хереглелдерге черлерни курлавырлаар чурумун доктаадыр кезээнге өскерилгелерни кириер дугайында» №69-ФХ Федералдыг хоойлуга үндезилеп, Россия Федерациязының Чазаның хуралының 2008 чылдын март 13-те «Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөжүлдэзинин айтырыгларының дугайында» №10 протокол шийтпиринин 11-ги пунктузунун бирги абзазы езугаар, Курагино-Кызыл демир-орук шугумунун болгаш Элегестин хөмүр-даш чыдымнарны баар демир-орук тудуунун талазы-биле, Межегейде одаар хөмүр-даш чыдымнарны шингээдиринин болгаш оон-биле холбашкан Тыва Республиканың девискээрлерин хөгжүдеринин инвестиция төлөвилелдерин боттандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Хамаатыларга болгаш юриктик эргелиг албан черлеринге бербээн Курагино-Кызыл демир-орук шугумун болгаш Элегестин хөмүр-даш чыдымнарны баар демир-орукту тударында, Межегейде одаар хөмүр-даш чыдымнарны шингээдиринге болгаш оон-биле холбашкан Тыва Республиканың девискээрлеринге транспорт инфраструктуразының объектилерин база капсырылгала дүүштүр капиталдыг тудуун өске-даа объектилерин тударында эргежок чугула чер участктарын курлавырлаар.

2. Бо доктаалдын 1-ги пунктузунда айтылган черлерни курлавырлаарын 2020 чылга

чедир доктаадыр база бо доктаалдын 1-ги пунктузунда айтылган тускай сорулгалыг берген ук чер участктарында эргелерни бүрүткээн шаа-биле хуусаа бетинде соксадыр.

3. Шимчeves өнчү объектилерин кадастрлаар Федералдыг агентилелдин Тыва Республика талазы-биле эргелелинге болза, (Э.К. Кара-Сал) айтылган инвестиция төлөвилелдеринин талазы-биле чагыкчы-организацияларга чер тургузуунун документациязын болгаш бо доктаалдын 1-ги пунктузунда айтылган девискээрлерде чер участктарында шимчeves өнчүнү күрүнеден кадастрлаар документи-лерни доктааткан чурум езугаар тургузуп алырында дузалаарын дагзыр.

4. Бин-Хем, Кызыл, Танды кожуннарнының баштыннарында, Кызыл хоорайның мэриязынга болза, инвестиция төлөвилелдеринин талазы-биле ажилдарны күүсекчилеринге чер участктарын ылгаарының талазы-биле, демир-орукту төлөвилелдээр, тудар болгаш чер курлавырларын шингээди алырының талазы-биле документи-лерни ажилдап кылырда база белеткээрде дуза кадарын дагзыр.

5. Тыва Республиканың Култура болгаш информация политиказының яамызы бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарында парлаар.

6. Бо доктаалдын күүселдезинин контролюн Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының комплекстиг социал-экономиктик хөгжүлдэ эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдын март 24-те №162 доктаалы-биле бадылаан

«Курагино-Кызыл» демир-орук шугумун болгаш Элегестин хөмүр-даш чыдымнарны баар демир-орукту тударында, Межегейде одаар хөмүр-даш чыдымнарны шингээдиринге болгаш оон-биле холбашкан Тыва Республиканың черлеринге транспорт инфраструктуразының объектилерин база капиталдыг тудуун өске-даа объектилерин тударында курлавырлаан черлериниң КЫЗЫГААРЛАРЫНЫҢ ТАЙЫЛБЫРЫ

1-2 – 1-ги черден – Красноярск крайның административтиг кызыгаарында 2-ги черге – Хүт белдиринге чедир мурнуу-чөөн чүкче дорт шугумга хамаарыштыр кайы-даа талаже 500 м. калбак чер;

2-3 – 2-ги черден – Хүт белдиринден 3-кү черге – Мынас станциязынга чедир мурнуу-барыын чүкче дорт шугумга хамаарыштыр кайы-даа талаже 500 м. калбак чер;

3-4 – 3-кү черден – Мынас станциязындан 4-кү черге – Ожу белдирге чедир мурнуу-барыын чүкче дорт шугумга хамаарыштыр кайы-даа талаже 500 м. калбак чер;

4-5 – 4-кү черден – Ожу белдиринден 5-ки черге – Ховалыг белдиринге чедир мурнуу-барыын чүкче дорт шугумга хамаарыштыр кайы-даа талаже 500 м. калбак чер;

5-6 – 5-ки черден – Ховалыг белдиринден 6-гы черге – Туран станциязынга чедир мурнуу чүкче дорт шугумга хамаарыштыр кайы-даа талаже 500 м. калбак чер;

6-7 – 6-гы черден – Туран станциязындан 7-

ги черге – Шивилиг белдиринге чедир чөөн чүкче дорт шугумга хамаарыштыр кайы-даа талаже 500 м. калбак чер;

7-8 – 7-ги черден – Шивилиг белдирни – Кызыл станциязы мурнуу-чөөн чүкче дорт шугумга хамаарыштыр кайы-даа талаже 500 м. калбак чер;

8-9 – 8-ки черден – Кызыл станциязындан 9-кү черге – Элегес-Аксы станцияга чедир сонугу-барыын чүкче дорт шугумга хамаарыштыр кайы-даа талаже 500 м. калбак чер.

Транспорт инфраструктуразының объектилерин болгаш капиталдыг тудуун өске-даа объектилерин тударында төлөвилелдеп турар «Курагино-Кызыл» демир-орук шугумунун оруунун болгаш Элегесте хөмүр-даш чыдымын 1-ги черден 9-кү черге чедир баар оруунун өзээнге хамаарыштыр кайы-даа талазынче 3000 м. калбак черни курлавырлаар.

Межегейде одаар хөмүр-даштын шингээди алырын планнал турар черлерин одаар хөмүр-даштын чыдар черинин шөлүнүн кызыгаарында курлавырлаар.

Тудуп хоругдаан транспорт херекселдерин сөөртүрүңе болгаш кадагалаарында тарифтерни доктаадырының дугайында 2008 чылдын март 12-де №125 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазаның 2003 чылдын декабрь 18-те №759 «Транспорт херекселдерин тудуп хоругдаарының, ону турар черге тударының, кадагалаарының, а ол ышкаш эдилээрин хоругурунун Дүрүмнерин бадылаарының дугайында» доктаалы-биле бадылааны транспорт херекселдерин тудуп хоругдаарының, ону турар черге тударының, кадагалаарының, а ол ышкаш эдилээрин хоругурунун Дүрүмнеринин 6-гы пунктузунга болгаш Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдын октябрь 5-те №1181 «Тудуп хоругдаан транспорт херекселдерин кадагалаарында тускайжыткан муниципалдыг турар черлер дугайында» доктаалында дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээринге тудуп хоругдаан транспорт херекселдерин сөөртү-

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдын март 12-де №125 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың девискээринге тудуп хоругдаан транспорт херекселдерин сөөртүрүңе болгаш кадагалаарында тарифтер

көргүзүлгөн документалдык бадыткалдын болжолдуу
ужурлуг.

«Чаңгыс демниг Россияның» чаа төлевилели: «ЧУРТТУҢ ЭҢ ЭКИ УРУГЛАР ТРЕНЕРИ»

Е.Ховалыг төлевилел-биле таныштырган.

Апрель 24-те Парлалга бажыңының хуралдаар залына Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» партиясының Тывада девискээр салбырының удуртулгазы массалыг информация чепсектеринин төлээлеринге чаа төлевилелди боттандырып эгелээринин дугайында дыңнаткан.

Партияның оон мурнундагы «Россияның оруктары», «Эң эки социал ажилдакчы», амгы үеде ажилдап турар «Сүбедей» күш-культура-кадыкшыдылга комплекзи болгаш оон-даа өске төлевилелдери Россияның регионнарынга чедишкенин чоруттунган.

«Чоокта чаа улуг ужур-дузалыг чаа төлевилелди алдывыс. Ол болза «Чурттуң эң эки уруглар тренери» деп РФ-тин бүгү субъектилеринге чорудар шилилге-конкурс. Ону партияның эгелекчи саналы-биле база оон шиитпири-биле эрттирер. Бистерде бодунуң ажилын эки билер болгаш ажилыга бердинген тренерлер хөй. Оларның чедип алган чедиш-киннерин, билиглерин деткир болза эки» — деп, партияның ТР-де девискээр салбырының күсекчи комитетинин удуртукчузу А.И. Очур төлевилел-биле таныштырды.

Төлевилелди боттандыраарының удуртукчузуна «Чаңгыс демниг Россияның» Тывада салбырының күсекчи комитетинин удуртукчузунуң оралакчызы Е.Ч. Ховалыг томуйлаткан.

Шилилге-конкурс үш номинациялыг. «Чемпионнуң тренери» номинация: бүгү Россияның болгаш делегей деңгелдиг маргылдааларга бедик черлерни элээн, оларның келир үениң чемпионнары болурунга дорт салдарлыг болган уруглар тренерлерин илередиринче угланган.

«Улусчу тренер» номинация: бо номинацияга чурттап турар черинге уруглар-аныяктарның массалыг спортун болгаш кадык амыдыралды сайзырадырынча угланган ажилдарның организаторлары болгаш хөй-ниити ажилыга киржир уруглар тренерлерин илередир болгаш оларны шилир.

«Школачылар тренери» деп номинацияга: өөредилге албан черлеринде, школа-интернаттарда, уруглар бажыңнарында ажилдап турар эң эки күш-культура башкыларын, база ол ышкаш кичээлдеринге болгаш кичээлден дашкаар үелерде уругларның күш-культура белеткелинге чаа методикаларнын, программаларнын авторлары болган башкыларны шаңнаар.

Оон аңгыда «Аныяк эң эки

уруглар тренери» болгаш «Ажып эртери» деп ийи иштиги номинациялар база бар.

Биргизинге 30 хардан улуг эвес назылыг аныяк эң эки уруглар тренерлерин болгаш күш-культура башкыларын илередир.

Ийиги номинацияга кадыкшылының байдалы-биле харык-шинээ кызыгаарлыг, өскүс болгаш ада-иезинин ажаап-тежээли чок арткан база чединмес өг-бүлелерден уруглар-биле ажилдап турар эң эки тренерлер болгаш күш-культура башкылары киржир.

Партияның кожуннарда салбырларына база материалдарны дамчыткан. Республиканың эң тергин дээн уруглар, элээдилер болгаш аныяктар-биле ажилдап чоруур тренерлери, башкылары болгаш спортту деткип чоруур улус удавас төлевилелге киржиринин чагыгларын кирип эгелээр.

Бо төлевилелге спорттун кан-дыг янзы-бүрү хевирлеринин төлээлери киржип болурун девискээринин эксперт чөвүлели-биле партияның удуртулгазы эки сүмележир.

Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» партиясының «Чурттуң эң эки уруглар тренери» төлевилелин боттандыраарының талазы-биле девискээринин эксперт чөвүлелинин составына спорттун аңгы-аңгы хевирлеринге тергини деп санаткан болгаш республиканың атсураглыг кижилери кирер. Олар кириген шупту чагыгларны сайгарып көргөш, региондан идип үндүрүп турар киржикчилерин даңзы-зынга хамаарыштыр саналдарны ажилдап кылыр. Оон соонда ол даңзыны Федералдыг Эксперт чөвүлелинче дамчыдар. Ол конкурстун регионга болуп эртер бирги чадазы-дыр. Ийиги чадазы федералдыг деңгелге болур. Аңаа Федералдыг Эксперт чөвүлели Россия Федерациясының бүгү субъектилеринден кириген номинантылар даңзын ажилдап көргөш, Ниитилел чөвүлелинче дамчыдып бээр. Ниитилел чөвүлели чурттуң эң эки тренерлерин тодарадып үндүрер.

Людмила ХОЮР-ООЛ.

Хүтче чораанывыс

Хүт... Тывавыстың бир онзагай бойдус-чурумалдыг, арыг агаарлыг, бай-байлактыг, кайгамчыктыг чараш булуңнарының бирээзи.

Туран хоорайдан эртежизи сүргей, ийи УАЗ маркалыг машиналарны долдур олурупкан кожунуң культура ажилдакчылары хүтчүлерге оюн-көргүзүүн бараалгатпышаан, суурнуң культура төвүнүн ажилдакчылары-биле дуржулга солчуп, ай санында аңгы-аңгы темаларга болуп турар семинар өөредин эрттирери-биле айттаныптывыс. Семинарга Бии-Хем кожунуң культура төвүнүн ажилдакчылары, база Хадын, Шивилиг, Аржаан, Тарлаг, Өөк, Билелиг болгаш Хүт суурларның ажилдакчылары киришкенер.

Суурнуң чурттакчы чону культура ажилчынарының кайгышкан концертин изиг адыш каскаашкынары-биле уткуп, хүлээп алды. Ылаңгыя Эрес Хомушкунун (Өөк), Саяна Сүрүң-оолдун (Хадын), Вера

Күжүгеттин (Аржаан), Мурат Ондар (Тарлаг), Марк Оюн аттыг культура төвүнде практика эрттирп келген Кызылдың уран чүүл училищезинин сургуулдарының күүселделерин хүтчүлер сонургааннар.

Концерт соонда, Бии-Хем кожунуң даа-ламазы Цультим Тензин аас-кежикти, кан кадыкшылды, бедик хөй-аъттыг болурун күзеп, байыр чедирип, хүтчүлер-биле чолукшаан.

Бойдустун боду чаяганы эң-не арыг, шынарлыг аш-чеми-биле уткуп-хүлээп алганынга Хүт сумузуңун чагырга даргазы Г.И. Кушкаш, көдээ культура төвүнүн ажилдакчылары Е.Н. Ооржак, М.Комбу, Л.Маныла оларга база Хүт суурнуң хүндүлээчел чурттакчы чонунга четтиргенивисти илередип тур бис.

«Хүттү көрбээн кижиги — Бии-Хемни көрбээн» дээр болгай. Хүттү көрүп алганындан хөй-адывыс көдүрлүп, чоргаарал-биле тарал чаныптывыс.

О.БАЙКАРА,
Бии-Хем кожунуң культура килдизинин эргелекчизи.

Тываның төлептиг оглу юрист, делегей чергелиг политик, шүлүкчү болгаш чогаалчы, милицияның генерал-майору В.Б. Кара-Сал бо хүннерде бистиң аравыска чораан болза, 70 харлап турар ийик.

Ол элээди чылдарында-ла ачазындан чарылган. Оон адазы бай өг-бүлөгө кижизиттинген болгаш моол, төвүт, орус, харын-даа санкрит дылды безин өөренип чораан болгаш билер дээрзин ону таныыр, билер кижилер чугаалап бээр. Алыс боду мөге-шыырак, эш-өөрзүрек, биче сеткилдиг, экер-эрес кижиги чораан. Ол үр чурттаваан, 37 харлыында-ла Кара-Хөлге сугга дүжүп, чок болган.

Кижиги өскүзүнд өлбөс деп чонунуң чугаазында ышкаш, В.Кара-Сал өскөн-төрзөн чери, кадыр-берт тайга-сыннарлыг, тоолда дег

В.Б. Кара-Сал иштиги херектер органнарының материал-техниктиг баазасын быжыглаан. Ол ажилдап тургаш иштиги херектер органынга патруль-пост албанының, тускай сорулгалыг милиция отрядын, КАИ-нин орук хайгаарал дивизионун тургускан. ССРЭ-нин Иштиги херектер яамызының бергени дүрген оперативтиг нарын байдалдарга ажыглаар дайынчы шериг вертоллетту иштиги херектер органнарынга быжыглаан турган.

Амыдыралының сөөлгү чылдарында Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, Чазактын күрүне эрге-хоойлу эргелелин удуртуп турган. База ол Тыва Республиканың Конституциязын (Үндезин хоойлузун) ажилдап кылырынга идепкейлиг киришкен. Ол Тыва АССР-нин Дээди Сөвединин, Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга каш удаа

Чылдар болгаш кижилер

ЧОНУНГА ТӨЛЕПТИГ БАРААН БОЛУП ЧОРААН

чараш Кара-Хөлге көшкүн амыдыралдың кадыг-бергезин көрүп, хой кадарып, аңнап, балыктап өскөн.

1958 чылда Тээли ортумак школазын доосканының соонда, күш-ажылчы базымын «Сылдысчыгаш», «Тываның аныяктары» солуннарга корреспондентилеп эгелээр. ВЛКСМ ТК-ның чанында комсомолдун төп школазын дооскан. 1960 чылда Свердловскинин юридиктиг институтунга өөренип киргеш, ону дооскаш, 1964 чылдан 1968 чылга чедир Тыва АССР-нин прокурорунуң дузалакчызынга, улуг дузалакчызынга, оон соонда СЭКП-нин Тыва область комитетинин административтиг органнар килдизинин инструкторунга ажилдаан.

Ол чылдарда В.Б. Кара-Сал бедик мергежилдиг юрист апарган. 1970 чылда 32 харлыында, кончуг аныяк үезинде СЭКП Тыва обкомунуң сүмелээни езугаар ону республика прокурорунга томуйлаан. Владимир Бораевич суд-истелге органнарының ажил-чорудулгазынга прокурор хайгааралын сайзыраңгайжыдар хемчеглерни боттандырбышаан, бодун негелделиг ажилдакчы, арга-дуржулгалыг удуртукчу кылдыр көргүскөн. ССРЭ-нин болгаш РСФСР-нин прокурорунуң дужаалы-биле ол каш удаа шаңнаткан. Юстицияның 3-кү клазының чөвүлөкчизи деп шыгарал прокурор эргени алган. Ол республика прокуратуразын он чыл удурткан. 1980 чылдан 1994 чылга чедир Тыва Республиканың Иштиги херектер яамызының сайыды, милицияның генерал-майору эрге-дужаалга четкен.

В.Кара-Сал республика прокурору, иштиги херектер сайыды-даа чорааш, республикага хоойлудурумну камгалаар, корум-чурумну быжыглаар талазы-биле хөй ажилдарны кылып чоруткан. Чонун күш-ажылчы эргелерин быжыглаар болгаш камгалаар талазы-биле өөредиглиг материалдарны болгаш номну бижээр. Ылаңгыя ол 1990 чылдарда республикага кончуг дүшкүрлүг, харын-даа айыылдыг үеде безин бодунуң быжыг туруштуу-биле, чонга хууда бедик ат-алдарлыгы-биле корум-чурумну тудуп шыдаан.

Шеригге-даа, милицияга-даа генерал эрге дээди эрге-дужаалга хамааржыр. В.Кара-Салга генерал эргени ССРЭ-нин Президентизинин Чарлыы-биле 1991 чылдың декабрь 18-те тыыскаан.

Республиканың Иштиги херектер яамызының сайыдының эрге-дужаалыга ажилдап чорааш,

сонгудуп чораан.

В.Б. Кара-Сал республиканың Иштиги херектер яамызын удуртушаан, РФ-тин Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинин кежигүнүнге сонгуктан. Ол Россияның үстүкү палатазының даштыкы херектер талазы-биле комитетинин кежигүнү тургаш, делегейин элээн каш чурттарына чораан. Тодаргайлаарга, Американың Каттышкан Штаттарына, Австрияга, Вьетнамга, Словакияга, Францияга база Японияга ийи удаа чораан. Ынчаарда, ол АКШ-тын Президентизи Бил Клинтон-биле ужурашкан кара чаңгыс тыва кижиги бооп турар. Ол Американың онзагай улуг хоорайлары Вашингтонга, Лос-Анджелеске, Сан-Францискога барып чораан болгаш Калифорния штаттын хүндүлүг хамаатызы болган. Оон Америкага чораш бижээни «Америка» деп орук демдегелелин бистиң солунга парлаанын номчукчулар билер.

Россиядан сенатор В.Б. Кара-Сал Францияга барып чораан үезинде, делегейинин база бир улуг күрүнези Россияны Европа Чөвүлелинин кежигүнүнге хүлээп алырының эргежок чугулазын аңаа сөс ап бадыткап шыдаан. Ам Россия Федерациязы Европа Чөвүлелинин бүрүн эргелиг кежигүнү болган. Дагы Тываның төлептиг оглу, генерал В.Б. Кара-Сал бүгү Россияның мурнунга ачы-хавыялыг болганын оон 70 харлаанында сактып, мөгейип каары артык эвес.

В.Б. Кара-Сал Тывада онзагай үнүгү шүлүкчүлерин бирээзи чораан. Оон шүлүктөрүнүн сайгарылгазынга улуг үнелелди чогаалчы, шүлүкчү К.Д. Натпит-оол (ол ам бистин аравыста чок) берип, бистиң солунга улуг материалды парлаткан турду. Бүгү талазы-биле салым-чаяаныг кижиги бооп, элээн каш чогаал чыындыларын парлаткан.

Кончуг биче сеткилдиг, хүндүлээчел акывыс Севил Хертековна-биле төлептиг өг-бүлени тудуп, ийи кысты чуртунга, чонунга үнелиг кижилер кылдыр өстүргенер. Улуг уруу Елена Владимировна — Казахстанда Россияның элчин черинин харысалгалыг ажилдакчызы, Каролина — банк ажилдакчызы.

Делегейде мөңгө чүве чок, ынчалза-даа оон назынындан эрте чарлып чоруй барганы хомуданчыг болбастың аргазы чок. Ынчалза-даа Владимир Бораевич бодунуң чурттал эрткен назынында төлептиг исти төрзэн черинге, төрөл чонунга арттырып каш барган кижилерин бирээзи деп үнелээр мен.

Сергей ХЕРТЕК.

Тыва дыл дугайында болуп турар теле-дамчыдылгаларга киржи, айтырып, санал-бодалымны кириер дээш четкипедим. Ынак солунум «Шынг» бодап чоруур бодадарымны илередиш бижир сорулгагы мен.

Төрзэн тыва дылывыс дээш сагыш аарып чоруур кижилер-ле хөй. Мен оларның бирээзи мен. Тыва дылдың «тынын» камгалап алыр дээш үндүрүп келген күштер, эмчилерге күш четтирбейн турар берге аарыг ышкаш, алдырбайн бар чыдарын кижикерип чоруур боор-дур. Ынчангаш тыва дыл эртемденнери, башкылары бо ажилдың кыры-биле чоруп турбайн, боттары хол тудуп кирип, амыдыралга бөгүн дораан боттандырып эгелээр хемчеглерни алыр болза эки деп бодаар мен. Чонга тыва дыл дугайында чугаалаан чүүлдерниң херек кырында күүсеттинип турарын кым-даа хайгааравайн турар хевирлиг.

Тыва дылды камгалаар ажилды чорудар тускай планын бөлүктөн тургускаш, тыва дыл дугайында хоойлунун негелдесин күүседип, амыдырал кырынга боттандыра болза эки деп бодалдым мен.

Тывада чурттап чоруур өске дылдыг хамаатылар тыва ат-фамилияларны, тыва черлер аттарын боттарының адаар аайы-биле өскерттир болдурбас ужуруг бис. Сөс бүрүзүн орфография езугаар бижир тускай литературлуг нормалыг болгай. Ону шын эвес өскерттип адаар, бижир эрге кымда-даа чок болгай. Берге-даа болза, шын бижир өөренир херек. Бир эвес чонну хүндүлээр болза ө, ү, ң-ны даа адап өөренир ужуруг. Американ кижикер канчап чыл четпейн тывалап турар-дыр.

Тыва дылда ажык үннер кадыг, чымчааның аайы-биле аяннажыр. Ону сингармонизм дээр. Ынчан-

гаш тыва кижиге орус сөстү адаары берге, ынчалза-даа бис сөс өскертпейн турар-дыр бис.

Тыва ат-фамилияларны, кижилерниң төрүттүнген кожуун, сумуларының аттарын өскерттип бижип кааптарга, документилер үрелип, чээли-кредит алыр кижилерниң чорук-херээ саадап, катап-катап документилер кылдыртыр улуг шаптараазыннар тургустунуп турар. Тыва дылда ы (чымчак демдек) бижир чаңгыс-даа сөс чок турда-ла Кара-Хөл, Чаа-Хөл, Чүлдүм деп бижип турар. Ол база шын эвес. Бир черде ы (чымчак демдекти) бижээр, бир черде биживээр болгулаар. Корум-чурум үревес дугайында хоойлулар ышкаш, сөстү база шын бижир дүрүмнү сагыырын утпас болза эки.

Орус дылды багай билер тывалар ам-даа дыка хөй болгай. Ынчангаш Кызыл хоорайда албан черлериниң, организацияларны даштында адресин, ажилдаар шактарын, чарлалдарны, хоорайда аскан плакат-чуруктарны болгаш оон-даа өске чүүлдерни ыяп-ла орус, тыва ийи дылга бижирин чедип алыр херек. Ынчан тыва дыл күрүнө дылы деп адын бадыткап болур. 1990 чылдарга чедир үелерде тывалап чугаалажыры кандыг-бир ыядыңчыг чүве ышкаш турду. Дыл эжелели турган деп болур-дур. Кажан Тыва Республика тускай сүлдө демдектиг, туктуг, ыдык ырылыг тургустунуп, тыва дыл күрүнө дылы апарган соонда, тыва чоннун чоргааралы көдүрүлгөн чүве болгай. Тыва Республика база катап

ТЫВА ДЫЛДЫҢ «СУДАЛЫ» ДЫҢЗЫГ БОЛЗУН

тургустунган ышкаш болган.

Тыва дылды улуг кичээнгейже көдүрер дизе, орус класстарга тыва дылдың эге билиин өөретсе кандыг боор. Орус дылдыг чон ортузунга тыва ыры, шүлүк мөөрейлерин эрттирип, тыва чаңылдарның кол-колун база өөретсе артык эвес деп бодаар мен. Чурттакчы чоннун аразынга эп-найырал, билчииникин-даа калбарар болгай.

Республикада үнүп турар «Шын» солун биле «Башкы» сеткүүлүнден аңгы солуннарда болгаш тыва номнарда хөй частырыглар бар. Чаңгыс кижикер кирип көрей. Игорь Иргиттиң «Элдептиг кижилер» деп номчуга-жында арын бүрүзүнде частырыг бар. Тыва дылда ы (кадыг демдек) бижир тос борбак сөс бар, оларның шын бижилгезин хажыдып турар. -сыг, -сиг, -зыг, -диг деп кожумактарның шын ажылаар дүрүмүн сагываан, «сидиктээр» деп сөстү «сиктээр» деп бижип турар дээш, оон-даа өске частырыгларны кижикер чорду. Ол-ла солуннарның, номнарның кончуг эпчогу-биле кылып турар частырыгларының бирээзи — сөс көжүрери болуп турар. Сөс көжүрериниң дүрүмүн каржызы-биле хажыдып турар. Чамдыкта анаа бир сөстү үзүп бижип каан-даа болгулаар.

Телевизорда үнүп турар чарлалдарда база частырыглар көстүп кээр. Чижээлээрге, «Чедер» курортунга дыштаныр дугайында бижээр чарлалда «дыштаныр» деп бижип каан сөс каш хүн улаштыр көстүп келди. Бо-ла бүгү частырыглар өөреникчилерге улуг хораны чедирип турар болгаш башкыларның ажылынга база

шаптыктыг болуп турар.

Тыва дыл «өлүп» бар чыдар дээрзин найысылалдың тыва чурттакчыларының ажы-төлүндө тодаргай көрүп болур. Амыдыралдан бир кижикер кирип көрей: Титов кудумчузунун бир бажыңының чанында сандайга дыштанып олурумда, назы-хары сестен он алды хар аразында сес тыва кыс уруглар ойнап турганнар. Олар орус дыл кырынга чугаалажып турар болду. Дыңнап олургаш, уругларны бодумче кый деп алгаш чугаалажырымга, тывалап чугаалаар уруглар болду. Олар хоорайның аңгы-аңгы школаларында орус класстарда өөренип турар. Тыва дыл өөренимдей турар бис диди. Тываның төөгүзүндө, географиязындан, тыва чаңылдардан, артистер, чогаалчылар дугайында айтырыглар салырымга шын хары бербедилер, ол талазы-биле сонургал-даа чок улус болдулар. Оон тургаш улаштыр орустажып ойнай бердилер. Хоорайның ажы-төлү шупту ындыг хевирлиг ийин.

Үениң хөгжүп-сайзырап турары база салдарлыг болуп турар, ынчалза-даа чаңгыс талалайын, бүгү талазы-биле көөр болза эки деп бодаар мен. Сөөлгү үеде эскерип чоруурумга, уруглар, аныяктар, улуг-даа улустун чамдызы тыва солуннарны, тыва номнарны шуут номчувас болур чорду. Анаа-ла бок кылдыр бодаар байдал бар. Та солун эвес болганы ол чүве, та чараш эвес боорга ындыг чүве. Ол солуннарның тиражы эвээжеп, номчукчулары кызырлып, дүжүп каарының айылы ол эвес бе?

Кижиниң сеткил-чүрээндө эң не эргим сөстери «авай», «ачай»,

«кырган-ачай», «кырган-авай» болгай. Ол хиреде тыва улустун ажы-төлү «мама», «пала», «бабушка», «дедушка» деп адап өөренип калган болгулаар. Оон өске орус сөс билбестери-даа бар. Орус дылдыг хамаатыларның уруглары ада-иезин өске дыл кырынга каяа адап чоруур-дур. Ол хамаанчок уругларын өске ат-биле черле адавастар болдур ийин. Тываларда кандыг-даа ат бар. Бир кино көргөш-ле, ол маадырның адын адай шаап алыр турдувус.

Пенсионер кижикер болгаш телевизорда тыва дамчыдылгаларны черле эрттирбейн көөр кижикер мен. Ында арыг орус дылга чугаалап олурар улуг-даа, аныяк-даа тыва кижилерни хөйү-биле көрүп, сеткилимде өөрүп, чоргаарланып оорар мен. Олар тыва дылга база арыг, чараш чугаалаарга, каяа-даа хостуг, аас-кежиктиг улус-тур деп бодавышаан, тывалар дыка-ла сайзыраан-дыр дээрзинге чоргаарланмас арга чок.

Тыва-даа, орус-даа дылдарның башкылаашкынын, ылаңгыя кожууннарга шыңгырадыры чугула. Россия Федерациязының составында кирип турар Тыва Республиканың чурттакчылары орус, тыва ийи дылды деңге билири — амыдыралдың чугула айтырыгы болуп артар ужуруг.

Төрзэн тыва дылывыстың келир үези, узун назыны дээш тыва дыл эртемденнери, чазак-чагырга черлери боттуг хемчеглерни алыр боор деп идегээр мен. Хөй чылдарда тыва дыл башкылап ажылдап чораан болгаш тыва дылдың салым-чолу дээш анаа олуруп шыдавас болдум.

Вера САЛЧАК,
РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергигини.

● Чагааның изи-биле...

ДЫШТЫГ БОЛЗУН

«Шын» солунга «Чоокка чованчыг» деп рубрика адаанга «Тывадан барган хоначалар» деп эгелиг материал үнгенин номчукчулар сактыр боор.

Ооң хемчээли улуг эвес-даа бол, ында бижиттинген чүүлдерни номчааш, кижикер пат-ла кайгай бээр одуруглар бар. Иволга хүрээсинде өөренип турар ажы-төлге хамаарылгалыг болгаш сагыжым дүвүрөп, Чазактың шажын төлээзи К.Д. Биче-оолдан ында оолдар дугайында информацияны ап, сүмөлешкеш, чорук-херээм аайы-биле Бурятияда дацанга чедип, ында чамдык лама-башкылар болгаш тыва хуурактарга ужураштым. Чагааның авторлары чаа үениң көрүжү, бодаалы-биле шын бижээр деп санаар мен. Шынап-ла, кыжын соок үеде суг эжен эмжежок улус саза басып туруп бээрге, берге болбайн канчаар. Чунар-демир хумунунда хирлиг сугну үндүрүп төгөр чери безин оранчок ырак чорду. Сургуул оолдар улуг улусту «ынчалынар, мынчалынар» деп шыдавас, качыг-даан-бергедээн чондан хая көрүнү аргазы база чок болгай.

«Тываларның төлээ чери» деп шагда анаа ажылдап чораан Хоумушку Кенден-Сүрүң башкының бажыңын хуурактар тыва чоннун болгаш Чазактың дузалап чорудуп турганы өргүлү-биле чаартып кылган, эр хейлер! Моон хоначалап барган чүдүкчүлөр болгаш

чорумалдарның аразында акшата-төгериин салып, дузалаан улустун ачызында быжыг, чараш эжикти салдырып, иштики дерилгезин солаан. Ол бүгүнү организастаарынга староста турган Сергектин улуг үлүг-хуузу эш-өөрү мактаарлар. Амгы үеде ук бажында 8 оол эптиг-деминг өөренип, чурттап турар. Хөмүр одавас ужурундан одаар ыяшка хөй чарыгдал үнерин билдирис. Моон соңгаар-даа анаа «аалдап» барганнар материалдыг дуза кириер кылдыр саналдап, тускай дептерни үлгерлеп азып бердирис. Ол үеде менден аңгыда 10 кижикер анаа чедип, Итигелов камбының мөчү-сөөгүн көрдүвүс. Олар база сайгарылга хуралга олуржуп, боттарының талазындан санал-оналын, чагыг сөзүн берген.

Сургуулдарның аразында өскүс-чавыс, база аалында амыдыралы чегей оолдар барын университеттин удуртулгазы өөренип көрүп турар болгаш төлээр ужуруг дадывырны албаан болду. Боттарының талазындан олар база өөредилгезинге кызымаан бадыткап, хүрээниң иштики-даштыкы хөй-ниити ажылдарынга эрес-кежээ диртип турарын Очиров башкы чутгалады. Сургуулдарның өөредилге программасы, хүрээниң мөргүл-бүдээл номналдары дээш, черле хостуг үе-шагы чок, суун дажыглар, ыяш белеткеп кириер, 2 суугуну одаар дээш,

чүнү кылбас дээр. Хөөкүйлер орта-дем-даа кылып ижер байдалы эвээш болгаш ындыг боор, белең, кургак-дем бар болза, ону дайнап-ла, халчып үнер болдулар. Чогум боттары келген улус-чонга хомудал кылбаан, кымны-даа аартыктавааны шын. «Чон боттары чурумнуг, дузалыг болза, киргей-ле» деп ордулар.

Бо материалды бижип ора, багай чүүлдерни чажыраар хөңнүм чогул. «Багын сөглээрге, бачыды арлыр» дээр болгай. Тыва чоннун аразында «чиктиг» улус бо-ла таваржыр, элдеп. 5 чыл бурунгаар бир тыва оолду (ат-сывы, чер-чуртту билдингир) төрели болур эртем-билгилг лама-башкы Иволгаже өөредип чоруткан. 4 чылды төндүр өөренип алгаш, 5-ки чылы эгелеп турда, оон «дезипкени» арай чараш эвес. Ада-ие, төрелдери сагыш човап, болур-чогууру-биле хандырбааны чадавас. Күжүр ында ажылдап турар төвүт башкының акшазын чээп ап, ажык-дузанын көрүп алгаш, сөөлүндө кээп: — «Акшаны төлөп бердим, чоп» — деп хөрлөп каапканынга ол башкы хомудаан. Ол үеде анаа Дхарамсаладан шилчин чедип келген чаа оолдун хөй түңнүг акшата-төгериин база чиде берген. Анаа турган, билген улус шупту демги оолга карааш, шамнаарга: — Тывага баргаш төлөп бээр мен деп аазаан... Оон бээр 4-5 ай ашкан. Бо үе дургузунда тыптынып, чиг-

дынып алган болгу дег. Бодунга багай карма арттырып алырының орнунга ол түңнү Индияда өөренип турар сургуулдарже өргүл кылдыр чорудуп бээрин акшазын оорлаткан оол сүмөлөп, мынчаар дамчыдарын дилээр чүве. Камбылама эргелелинде ажылдап турар лама акызы ынчаар организастаптар боор дээрзинге идегеп каалыңар.

Моон соңгаар ажы-төлүн эдерткен авалар бодамчалыг болзун деп бодал-биле бижип ор мен. Чеже-даа эрге-чассыг, кем-дээшкенин, сылдаңгылыг болза, ыңай-бээр чорааш, өске бажыңга чедер бергенде олун-кызын чүге хайгааравазыл? Дацанга чоруп турар үеисте, бир хүн тыва хуурактар бажыңыңа 8-10 хар аразында оолдуг чараш херээжен хонуп чедип келген. Боду дыка оожургалдыг орунда шөлзөн оорар. Оглу дыка хостуг, дидим чаннап турар боорга, ол оолдарның бирээзиниң авазы, дуңмазы деп бодаан бис. Өске өрээлде сургуулдарның ажылдап оорар компьютерин былаажып, шимээр-геп, ында кыдыында оолдун оорга-мойнундан халбактанып, соонда кирип келген бичии боттуг сургуулга ораажып, хүрежили деп, албадап туруп бээрге, олар пат бужурганы бергеш, хомудай бээрге дооразында бистер оолду соксаттывыс. Ол хиреде-ле авазы чүнү-даа билбээр, дыңнаваан дег, дыштанып оорар боорга, чагаа бижээр авторларның көдүргөн айтырыгы чөптүг-дүр, корум-чурумну эде көрзе дээнин деткивес арга чок.

Нина СЕРЕНОТ.

«ОСПАКСЫРАЛ-ДЫҢ ТООЖУЗУН» СОНУУРГАДЫМ

Чоокта чаа кудумчуга кылаш-тап чорааш, таныырым кижиге таваржы бээримге, холунда ном тудуп алган чор. Сонуургап көөрүмге, база-ла Эдуард Донгактын ному болду. Номнун адының солуну аажок — «Оспаксыралдың тоожузу». Бижип каанының аяны кандыг-ла бир муңгаранчыг, харын-даа коргунчуг болушкуннар дугайында-даа ышкаш. Домзактап чораан Сакак Хөкпеш-оол дээр ашактың дугайында ном чорду. Мереги, арын-нүүр чок кижилерниң кара сагыжының уржуундан ийи катап домзактаан кижикер болду. Бир дугаарында домзактаарда, өске эр кижикер-биле чыткан кадайын душ бооп тудуп алган. Ооң соонда Чойганмаа деп уругну күштээр дээш, домзактаан. «Оспаксыралдың тоожулалын» бижип доосканы дыка чараш, бо кижиниң сеткилинге дыка тааржыр. Чойганмаа деп аныяк уругдан чагаа, тоожунун кол маадыры кара-бажыңга чыдырда, кээр. Чойганмаа чагаазын: «Эки хүн ужуражыр бис, кырган-ачай! Силерниң уруг-дарыыларның үе-чергеи Чойганмаа» деп доозуп каан боор. Бо уругнун чагаазын номчулгаш, Сакак Хөкпеш-оол черле багай эвес кижикер деп өөрүүр бис.

Бижээр чогаалдарын сонуургап номчуурум чогаалчы Эдуард Донгактын «Оспаксыралдың тоожузу» номчааш, амыдырал чүү хире-даа берге болза, оон оспаксыраан черле херээ чок деп кижикер бодаар чорду.

Белек-Сайыр НАМДАК.

Өг-бүлө — амыдыралдың чаякчызы

МУРНАЙ БАСКАН ИСТИ...

Киж и амытанга бедиктерни теп үне бээр кылдыр салым-чаянны берип кагбаан. Ону шыдамык кижилер боттары чедип алыр. Бир өг-бүлөде бир азы ийи киж и күш-культурага, спортка, уран чүүлге сундулуг чедишкиннерлиг болур-ла ыйнаан, а бүдүн өг-бүлө: ада-иези, ажы-төли, оларның ажы-төлдери — шупту спортка хандыкшылдыг, спортчу чедиш-киннерлиг болуру ховар таварылга.

Чаяакчы оран

Мен бөгүн Эрги-Барлык деп суурну эжелей төрзэн спорттун, күш-культураның «сылдыстары-ның» дугайында номчукчуларга таныштырыксадым.

Ол дээрге Демир-оол Лаа-Сурунович Сааяның өг-бүлезидир. Бо күш-культура, спорт талазы-биле үлгерлиг өг-бүлө чүглө Барыын-Хемчик кожуунда эвес, а бүдүн республикада ады алгаан спортчу өг-бүлө. Сааяларның спортчу өг-бүлезинин дугайында бижиир болза, бүдүн ном болур.

Дүктен кылган бөмбүк болгаш баштайгы башкым

Сааяларның спортчу мергежилин ужуктап, салгалдарына спорттун одун кывыскаш, орукту ажиткан өгбөзи — Девит-оол Лаа-Сурунович Саая. Ол Демир-оол Лаа-Суруновичинин кады төрзэн акызы. Улуг өгбө бүгү назынында Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык школазынга ажылдап келген. Чоннун хүндүткелин чаалап алган кырган-ача амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, каяа, кандыг-даа маргылдаалар болур-дур, оон черле чыда калбас, ажы-төлү дээш «аарыкчылап» чеде бээр. Девит-оол Лаа-Сурунович 1950 ажыг чылдарда школага ажыл-агый эргелекчилеп ажылдап тургаш, дунмазы Демир-оолду спортка хандыкшыдып, өөредип эгелзэн. Ол аажок негелделиг башкы дээрзин дунмазы ам-даа сактып чугаалап олурар. Ылангыя школачы Демир-оолга бичии-даа хостуг үе бербейн, безин чемгербейн, дыштандырбайн орай дүнеге чедир волейболга бөмбүктү шын бээр кылдыр өөредип тургузуптар. Спортче шыңгылы школаны оон дунмазы ынчан алган. Ынчангаш баштайгы башкым, дагдыныкчым — Девит-оол Лаа-Сурунович чүве — деп, бо чүүлүмнүн маадыры чоргаарал-биле чугаалап олурар. Чоорту-ла Демир-оол Лаа-Сурунович чүглө волейболга эвес, а баскетболга, хоккейге ойнаарына, чернин узунун, бедиин халыырынга, хаактаарынга, конькилээринге мергежий берген. Ол спорттун эге чадазын акызы-биле салганын ажы-төлүнге төөгүп, шаанда 50 ажыг чылдарда ойнаар бөмбүк чок болганындан бөмбүктү янзы-бүрү пестер артыкчыларындан азы чазын түлзүн инек дүгүнден борбактап алгаш, лаптулап (ыяш-биле ырадыр хап), херим ажыр көдүрүп ойнап, ону аажок камнап эдилеп чораанын чугаалап, чедишкиннерни киж и чүглө кызыл күш-биле чаалап алыр деп чүвени оларынга угаадып чораан.

Өг-бүлө быжыгда ажыл-херек чайгаар бүдөр

Демир-оол Лаа-Суруновичинин эгин кожа кады чурттаан эжи

Елена Дыртый-ооловна Сааяның кызымаан чон кайгаан. Ол үеде ажы-төлү тодуг-догаа-ла болза, оларга оон ыңай чүү-даа херек чок деп хөй-ле иелер ынчаар билип турганнар. А Елена Дыртый-ооловна уругларының күш-культурага, спортка салымныын эскерип кааш, оларга эң эки байдалдарны тургузар дээш бажының ишти-даштын спорт залы база спорт шөлү кылдыр дерип бээр турган. Амгы үеде кырган-авазын уйнуктары амыратпастап, аңаа-маңаа ындыг-мындыг чүве кылып бер, кырган-авай, дижил турар апарганнар.

Бедиктерже базым

Чогум-на 50 ажыг чылдарда Эрги-Барлык школазы 9 чыл школазы турган. Ынчангаш Демир-оол Лаа-Сурунович өскөн-төрзэн суурундан ырак эвесте Аксы-Барлык школазынга 10-гу классы дооскаш, Ыраккы Чөөн чүктүн шериг кеззэнге тургаш, полктар аразынга маргылдааларга узунун, бедиин халыырынга база чадаг чарышка үргүлчү бирги черни алып турган. Оон келгеш, Кызылдың башкы училищезинин күш-культура салбырын дооскаш, Эрги-Барлык школазынга 1965 чылдан эгелзэш, күш-культура башкылай берген. Ол-ла ажылдап тургаш Барыын-Хемчик кожуунун «Урожай» командазын удуртуп, эш-өөрү-биле республика чергелиг маргылдааларга бирги черлерни ээлеп чорааннар.

Демир-оол Лаа-Сурунович 1975 чылда республика чергелиг волейбол маргылдаазынга баштайгы чемпионнарны кижизиткен. Лида, Лиза Сааялар (ийистер), Лида Иргит, Лида Дорзук, Чечекей Паданның аттары ынчан аажок диңмиреп, алгыг берген. Оон эгелзэш-ле, Демир-оол Лаа-Сурунович дыка хөй чемпионнарны белеткеп, оларга спортчу орукту ажиткан.

Оон-биле чергелештир ол өг-бүлезин спортчу мергежилге белеткеп, оларның-биле эртен, кезээ халып, волейболга, баскетболга, футболга ойнап, хаакка, конькиге халып, угаан сайзырадыры-биле шашки, шыдыраага өөредип — бүгү-ле талазы-биле шыырак белеткээн. 1995 чылда республикага ийи дугаар болуп эрткен өг-бүлө маргылдаазынга

безин, Сааяларның өг-бүлезин бирги черни алгаш, диплом, 8 хевис, 8 хрусталь вазалар-биле шаңнатканнар. Оон эгелзэш, өг-бүлениң спортчу оду улам киискип, олар үргүлчү-ле маргылдааларга ыяап-ла шаңналдыг черлерни алыры чаңчыл болган. Демир-оол Лаа-Сурунович улгады бергеш, хоочуннар аразынга тенниске, хүрешке, волейболга, шыдыраага ойнап, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Өвүр, Улуг-Хем кожууннарга болгулаан маргылдааларга бодунун командазы-биле чемпионнап чораан.

Ол 1999 чылдан эгелзэш, Кызылда башкы колледжинге огу-биле күш-культура башкылавы-шаан, волейбол секциязын амгы үеде чедир эрттирип турар. Демир-оол Лаа-Сурунович дыка хөй шаңналдарның — орден, медальдарның эдилекчизи. Ол «РСФСР-ниң Улус өөредилгезинин тергини», «ДОСААФ ТК-ның тергини», «Күш-культураның болгаш спорттун тергини», «Спорттун хоочуну» дээш, оон-даа хөй бедик аттарны эдилеп чоруур. 2005 чылда чүглө беш киж и алган «РФ-тин Госкомспортунун 80 чылы» деп медальды база аңаа тывыскаан.

Роза — өг-бүлениң чечээ

Өг-бүлениң улуг уруу адазының соон салгап, күш-культурага дунмаларын баштай-ла хандыкшыдып, оларның баштайгы башкызы болуп өг-бүлөгө өөрүшкүнү, спорттун чедишкиннерин бир-ле

дугаар эккеп, спортчу одагыны улам чалбыраашталдырып, дунмаларының «чалгыннарын» херип, ада-иезинин чүректерин чүглendirген киж и — Роза-ла болгай.

Роза Новосибирск хоорайның эмчи училищезинин волейбол командазының капитаны чораан. Ону дооскаш, Постоянный суурга эмчи болуп ажылдап тургаш, Сибирь академиязының банк херзэн чедишкинниг дооскаш, Барыын-Хемчиктин, Кызыл хоорайның казначейство черлеринге-даа ажылдап чораан үелеринде спорттан черле чарылбайн чораан.

эжи Эрес Донгак-биле хүрешке Красноярскиге школачылар аразынга болган зона маргылдаазынга тиилекчилер болган. Ол-ла чылын Астрахань хоорайның ынчангы «Крутое» аттыг пионерлер лагеринге болуп эрткен хүреш маргылдаазынга амгы үеде Тываның шыырак мөгези Маадыр Монгуш-биле үжүрлөшкен. Романның командазы чүглө хүрешке эвес, а волейболга база чемпионнап турган.

Дозурашты башкылары, ада-иези спортка төрүмелинден салым-чаянныг деп чугаалажырлар. Ийи харлыг тургаш-ла, ойнаан улус аразынга маңнап, бөмбүк шанчып эгелзэн. Маргылдаалаан улус эдерип, хөйүн көрүп өөренип чорааш, ол бодунун школазынга өөреникчилер аразынга болгулаан маргылдааларга 4 класстан, кожуун маргылдааларына — 6, а республика чергелиг маргылдааларга 8 класстан эгелеп ойнап, колдуунда-ла командазының капитаны болур эргени чаалап ал чораан. 1995 чылда бир-ле дугаар эрттирген Тываның баштайгы Президентинин кубогу дээш волейболга болуп эрткен маргылдаага 1-ги черни Сүт-Хөл, а ийигизин Дозураштын командазы чаалап алганнар. Команданың кол тренери Дозураштын ачазы — Демир-оол Лаа-Сурунович. Дозураштын командазы чүглө волейболга эвес, а футболга база ойнааш, финалче үнгөш, ийи катип ийиги черни чаалап алган. 1995 чылда Дозураш Кызылга «Мажалык» командазын тургускан. Оң кежигүннери бодунун дунмалары: Тимур Саая, Белек Саая, Омак Ондар суглар турган.

Белек баштайгы Президентинин кубогу дээш болуп эрткен волейбол маргылдаазынга бир-ле дугаар тукту көдүргөн. Белек ынчан «Юность» командазының капитаны турган. Дозураш башкы училищезинге тренер башкы болуп ажылдап турда, оон командазының кол өззөн кады төрзэннери Тимур, Белек тургузуп турган. Алышкылар маргылдааларга белеткенир дээш, шынап-ла, дүнехүндүс безин чарылбайн кады удуп, кады чемненип турганнар. Кызыл күштүн, тура-соруктун, спортка хандыкшылдың түңнелинде кады төрзэн алышкыларның командазы Президентинин кубогу дээш болуп эрткилзэн маргылдааларга чылдың-на шаңналдыг черлерден дүшпес турганнар. Олар чүглө волейболга эвес, Тываның футбол талазы-биле шилчиир кубогунун алды дакпыр эдилекчилери.

Тимур биле Белек алышкылар кайызы-даа баштай башкы колледжин, оон соонда ТКУ-нун күш-культура салбырын доосканнар. Амгы үеде Тимур республиканың спорт школазында тренерлер белеткеп турар, а Белек хоорай судунун суд приставтарының ажылчорудулгазының эргелелинин килдизинде күш-культура талазы-биле ажылдап турар. Дозураш спортчу чедишкиннери дээш «ТР-ниң күш-культуразының болгаш спорттун тергини» (1997 ч.), «РФ-тин күш-культуразының тергини» (2005 ч.) деп бедик аттарның база хөй-ле орден, медальдарның эдилекчизи. Амгы үеде ол ачазы Демир-оол Лаа-Сурунович-биле кады башкы колледжинде күш-культура башкылап, тренерлеп ажылдап турар.

Галина ХОМУШКУ.

Республикада наркомания болгаш наркотиктиг бүдүмелдерниң хоойлудан дашкаар садыг-саарылгазының айтыры чидии-биле туруп турар. Ооң-биле ТР-ниң хоойлу-дүрүм камгалаар органнары демиселди доктаамал чорудуп турбуже, байдал нарын болуп артпышаан. Ынчап кээрге, наркотиктерге удур демисел чорудуп турар полицейжилерниң-даа, шагдааларның-даа ажылы чоокку үеде ам-даа хөй болур-дур.

Бистиң республиканы ийги «Колумбия» деп анаа эвес адап турар аларган. Ол, шынап-ла, чурт-тун Сибирь регионун «чиик» наркотиктер-биле шыырак хандырып турар чер болу берген. Кызылда «Үнүш камгалалының күрүмнүн федералдыг девискээр станциязы» ФКЭ-ниң 2007 чылда берген медээзи-биле алырга, республика девискээринде 23,6 муң га чер черлик хендир оѳду-биле (чашпан-биле) бокталган. Эң-не хөй чашпан оѳт үнүп турар черлерге Чаа-Хөл, Кызыл, Чөөн-Хемчик, Таңды, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Каа-Хем болгаш Чеди-Хөл кожуннарның девискээрлери хамааржыр. Хөй наркоманнар Кызылдан ангыда, база-ла колдуу оларда бүрткеттинген.

Бижээним бо станцияның үс-түнде бергени сан-чургайлары то-да эвес, карыштактыг деп чүвени кожуннарның берип турар медээлери херечилеп турар. Чижээ, эрткен чылын Таңды кожуннун девискээринде 2,8 муң га чер чашпан-биле бокталган деп дыңнадыг турган, ынчалза-даа херек кырында 3,0 муң га черде чашпанны узуткаан. Россияның Чер кадастрының федералдыг албаны бодунуң отчетунда Тывада 78,1 муң га черни чашпан үнген деп кирип турар. Карышактар кайы хире-дир?

Республиканың черлеринин четчелээшкенин үезинде хендир үнүжү Тывада чүгле черлик хевирлиг үнүп турарын тускай эртемниглер катап демдеглээн. Ол колдуунда Тываның төп ыйгылаажында үнүп турар. Россия Федерациязының Иштики херектер яамызының эртем-шинчилел институтунун түнели-биле алырга, Тываның девискээринде өзүп турар хендир одунуң (чашпанның) кижжи бажы тендер күжү Ортаа Азияда кончук Чуй шынаазының чашпанында безин күштүг болган. Ынчангаш-ла сөөлгү чылдарда Тывада өске черлерден шапкынчыларның (курьерлерниң) көвүдөп турары ол деп бодаар мен.

Чашпандан гашиш болгаш марихуана наркотиктерни чыл дургузунда бүдүрүп болурун республикада байдал көргүзүп турар. Тываның массалыг информация чепсектеринин медээлеринден боттарыңар-ла көрүп, номчуп тур боор силер – наркокурьерлерни чылдың кайы-даа үезинде тудуп турар болу берген.

Чогум-на чон чашпанны чүге дүрбүп турарының чылдагааны билдингир. Ажыл чок, амыр эвес чуртталгадан, амыдыраарының аргазын бодааш, ындыг айыылдыг, харын-даа криминалдыг ажыл кылып турар деп кысказы-биле тайылбырлаар апаар. Шынап-ла, көрүнер даан, Ниитизи-биле республиканың бир чурттакчызының айда ортума акша орулгазы чурттуң деңгелинде алыр болза, 2-2,5 капта эвээш. Ол дугайында Виктор Зубков Россия Федерациязының Чазааның хуралын эртирип тургаш, март айда чугаалаан. Ону бүгү чурт көргөн, дыңнаан. Амгы сан-чургайлар-биле алырга, республиканың чурттакчызының бир айда ортума орулгазы 5 муң рубль. Мен бодаарымга, чүге-ле ийик, бо ортума санаашкын безин хөй кылдыр сагындырар. Бир эвээш Тываның чонунга Б.Ельцинниң белекке бергени Соңгу чүк немелдези эвес болза,

чүү болгу дег-дир. Амыдыралдың деңгели оон-даа куду турар. Шалыңга Соңгу чүк немелдези турбуже, орулга талазы-биле улуг Россияның субъектилеринин дөмей-ле сөөлүнде чоруп олурар бис. Ону миннир апаар. Россияның Статистика черинин сөөлгү сан-чургайлары-биле алырга, Тываның чурттакчыларының 40 хуузу чединмес амыдыралдыг.

Бодап-даа көрүнер даан. Республиканың чурттакчызы акша

дыр өзе бээр. Ынчангаш республика девискээринге өске черлерден курьерлерни бо-ла тудуп турары ол. А туттурбайн турарлары чежел?

Чашпандан белеткээн «тувиночка» шолла аттыг апарган наркотиктиг бүдүмелдерниң Сибирь девискээринде негтереп турарына бистиң республиканың «үлүг хуузу» база бар.

Амгы үеде республиканың ниити чурттакчы чонунун 20 ажыг хуузу ажыл чок. Бо талазы-биле база Россияның мурнуку одуруунда бис. Доктаамал орулга чок кижилер, ылаңгыя аныяктар, хөй кем-херек үүлгедишкенин кылып турар. Эрткен чылын республикага бүрткеттинген кем-херек үүлгедишкенин чеден ажыг хуузу ажыл чок кижилер кылган. Ынчангаш кем-херек үүлгедишкенин кызырар дизе, чонну, ылаң-

организастиг кем-херек үүлгедишкенинге анаа эвес хамаарыштырып турар. Бо талазы-биле 2007 чылда истээн 702 херектиң 7 хуузу бөлүк кижилер баш бурунгаар дугуржулга езугаар, а ынчап кээрге, сагышты-биле үүлгеткен. Ол-ла үе дургузунда организастиг кем-херек үүлгедикчилеринин 2 бөлүүн илередип туткаш, истээн.

Республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар органнары эрткен чылын 700 ажыг килограмм наркотиктиг бүдүмелдерни, кижинин психиказынга багай салдарны чедирер болгаш наркотиктиг күштүг 419 кг. чүүлдерни хавырган. Оларның эң хөйү марихуана биле гашиш болган. Өске-даа наркотиктиг чүүлдерни хөй эвести тыпкан. Сөөлгү үеде республиканың наркоманнары хендир одундан белеткээн «чиик» наркотиктерни эвээш ажыглап, харын-даа «аар»

Наркомания-биле холбашкан байдал

Бокталган девискээр.

Бойлап эгелээн аныяктар

орулгаларының талазы-биле Россия Федерациязының өске субъектилеринин ажылдакчыларына бодаарга, 79 дугаар черде турар, а Тываның дотациялыг чоруу 89 хуу. Ынчангаш-ла төп чазактың бистиң республиканы орулгагы субъект кылып дээш оралдажып турары ол. Рынок харылзааларының үезинде ындыг байдал окта таарышпас деп чүве билдингир. Алдын-мөңгүн кырында чурттап чорур хиревисте, доңгайгаш, ону көдүрүп алырындан чалгаараар таваар чон-дур бис. Ол хиревисте, чашпан дүрбүп, наркотик белеткеп турда, бүгү Россияның мурнунда апарган бис.

Амгы байдал чашпан үнген шөлдерни узуткаарын негеп турар. Ынчалза-даа ол ажылдарны чорударына база-ла акша-төгери херек. Ону арбыдадыр кайыын алырыл? Кым бээрли, төлээрли? Бурган башкы бе? Ол Тыва черни казымал байлак-биле элбекшиди чаяап каан-дыр. А бистер, чурттакчылар, сагышты-биле эвес-даа болза, дөмей-ле ону чашпан-биле долдуруп алган-дыр бис. Ам ону канчаптарын билбейн турар бис. Чижээ, эрткен чылын республика девискээринде чашпан үнген 5,4 муң га черни узуткаан. Ындыг турбуже, дүрбүкчүлөргө дөмей-ле 18,2 га чер арткан, а ол шөлдерден чүс-чүс килограмм марихуананы, гашишти белеткеп болур.

Бир чашпан дүрбүкчүзү хүнде 1-2 грамм деңгелиг 2-3 шүдүңзе хааржаан белеткеп турар. Эки «дүжүттүг», чашпанның езулуг бышкан үезинде – июль-сентябрь айларда бир кижжи оон-даа хөйну белеткеп болур. Көдээ улус, күжүрлер күзел чок-даа болза, хырын тоттурар дээш, чашпан шөлдеринче өг-бүлөзи-биле үнүп турары чажыт эвес. Оларның хөй кезини уруг-дарыын оон кирген «кара» акша-биле хепкерип, школаже белеткеп турары база билдингир. Мен бо одуруглар-биле оларны агартыр дивейн тур мен, ынчалза-даа байдал ылап ындыг.

Чогум бөдүүн дүрбүкчүлөр бо айыылдыг ажылдан боттарынга хөй орулга-даа кирип албайн турар. Оларның күжү-биле өске, «хөлегед» улус байып турары билдингир. Чижээ, республика девискээринге бир грамм гашиштин өртээ эрткен чылын чижээ-биле 150 рубль турган болза, Красноярск крайга оон үнези 600 рубль кыл-

гыя көдээ чурттакчыларны, ажылга хаара тудары негеттинип турар. Бо талазы-биле ажылдар чорутунуп турза-даа, оон улуг эки түнелдер үнмейн турары көскү. Демир-орук тудуун доозарга, республикага муң-муң чаа ажылчын олуттар тыптыр деп тускай эртемниглер санап турар. Ол эки-ле харын, ынчалза-даа кем-херек үүлгедишкенин чавырылдыраарына, оон иштинге наркотиктиг бүдүмелдер сөөртүлгезин эвээжидириниң, а харын-даа узуткаарының талазы-биле ажылдарга ол улуг-ла дузалавас боор дээн чижектиг дадагалзал бар.

Бир-тээ, кем-херек үүлгедишкенинге доктаай берген кижжи болганымда, наркотиктер-биле холбашкан чамдык кем-херек үүлгедишкениннен саннарны база кириен.

Сөөлгү чылдарда наркотиктер-биле холбашкан кем-херек үүлгедишкенини республикада өзүп эгелээн. Эрткен чылын бо талазы-биле 950 кем-херек үүлгедишкени ТР-ниң ИХЯ-га бүртүктинген. Ол иштики херектер органнарында демдеглеттинген бүгү үүлгедилерниң 12,2 хуузу болур. Наркотиктиг «эзирик» байдалга тургаш, кылган кем-херек үүлгедишкенинениң саны база чыл келген тудум өзүп эгелээн. Тыва Россияда эң багай регион болуп турар. Бо угланышкын талазы-биле бистиң республиканы чүгле Ханты-Мансийск АО-ну мурнап турар.

Республикада наркотиктер-биле холбашкан кем-херек үүлгедишкенинениң 53 хуузу оларны хоойлудан дашкаар садып-сайгарып турары болур. 38 хуузу садыглаашкын, шыгжаашкын база сөөртүлгө-биле холбашкан. Эрткен чылын 10 наркотик «уяларны» узуткаан, ону садып-саарып турган 8 кем-херек үүлгедишкенин бүртүккээн. Ниити аар болгаш онза аар кем-херек үүлгедишкениненин чартыын наркотиктер ажыглаан кижилер үүлгедип турар.

Наркоманнар эң хөй кем-херек үүлгедишкениненин Кызылда кылып турар. Ында элдептиг чүү-даа чок, Кызыл хөй чурттакчылыг төп чер болур. Оон ыңай «кара» даңзыда черлерге Кызыл, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик дээш, өске-даа кожуннарны хамаарыштырар.

Наркотиктер-биле холбашкан кем-херек үүлгедишкениненин

наркотиктерже шилчип эгелээн. Эрткен чылын ТР-ниң наркотиктиг хыналда албанының ажылдакчылары Тываже «аар» наркотиктер кири сөөртүп, девискээрлер аразында харылзааны организастан турган С. деп херээжен кижини туткан. Республикада «аар» наркотиктерниң тарап эгелээни ындында-ла берге байдалды улам баксырадыры билдингир.

Бо хүннерде республиканың наркоманнары чылда ортума-биле 4 муң кг. чашпан-наркотикти ажыглап турар деп чижеглей чугаалап болур. Биске чоок субъектилерде: Хакасияда болгаш Красноярск крайда «тыва» наркотиктерге хереглел чыл санында өзүп турар. Хереглел турда, өрөктер өзүп турбайн канчаар. 2006-2007 чылдар иштинде азы өскээр чугаалаарга, бир чыл дургузунда республикага бир грамм гашиштин өртээ 50 рубль турганындан 150-200 рубль чедир өзе берген. Соңгаартан курьерлер ону шору аар өрөккө садып ап турар. Ол чаксы, «дүжүт чок» үеде улам өзе бээр.

Сөөлгү чылдарда Тываже Моол Республикандан база наркотиктиг бүдүмелдер кирип эгелээн. Ол чорук наркотик-биле холбашкан кем-херек үүлгедишкенин чурттар аразының эрге-байдалынче кирип турарын херечилеп турар. Черлик хендир оду (чашпан) Моолдун Завхан, Орхон, Селенга, Дархан-Уул дээш, өске-даа аймактарының девискээрлеринде өзүп турар. Тарымал хендир оѳду биске чоок Копту, кожа Убса аймактарының шөлдеринде бар. Моол аныяктар база ону бири.

Тыва-моол узун кызыгаар шугунунун чамдык черлеринде кызыгааржыларның ис баспайн турар черлери бар. Че ол-даа канчаар, эрткен чылын ноябрь айда Тес-Хем кожуннун О-Шынаа сумузуңуң девискээринге чик автомашинага пакетте наркотиктиг бүдүмелге «дөмей» чүүл чажырып чораан кожун аныяктарын туткан. Бо чорук наркотиктер тарадырының талазы-биле ийи чурттар аразында харылзаа тургустунганын херечилеп турар.

Наркотиктиг бүдүмелдер сөөртүлгезинин айтыры. Ону боттандырып турар улус шагдаа ажылдакчыларын, нарко-полицейжилерни мегелээр дээш, чүнү бодап, чогаатпайн турар дээр силер? Хө-

мүр-даш, демир-дес сөөрткен автомашиналар анаа чүве-дир. Ам мырыңай кижиниң иштин (хырын) тускай хап кылдыр ажыглап эгелээн таварылгалар илереп турар. Эрткен чылын 17,1 грамм гашиш «шыгжаан» ындыг аныяк дириг «контейнерни» Кызылда республика эмнелгезинин эмчилери илереткеш, иштики херектер органнарынга дыңнатканын улус сактыр. Ол күжүр өлү бээринден корткаш, эмчилер амы-тынын алырын дилеп, боду чедип келген.

Сөөлгү чылдарда наркотиктер ажыглап турар кижилерниң азы наркоманнарның саны чыл санында өскерлип турар. Чамдык чылдарда олар көвүдөп, чамдыкта элээн бадып-даа турар таварылгалар бар. Чижээ, 2001 чылда республикага 977 кижжи четка турган болза, эрткен чылын 771 кижжи демдеглеттинген. Наркомания-биле аарыг эң хөй кижилер Улуг-Хем болгаш Кызыл кожуннарда, Кызыл хоорайда хөй. Эрткен чылын эмчилер наркотиктиң дозанын көвүдөдипкен ийи кижиниң амы-тынын камгалап шыдаваан.

Учетта турар кижилерниң чижээ-биле 4 хуузу херээженнер, а 1,5 хуузу назы четпээн кижилер. Ниити наркоманнарның 81,3 хуузу

20-ден 40 хар үези ажылдаар назылыг улус. Оларның хөй кезини 30 хар безин четпээн кижилер.

Эрткен чылын республиканың наркополицейжилери ТывКУ-нун студентилеринин болгаш Кызыл хоорайның школаларының үстүкү класстарының өөреникчилеринин аразында шинчилге чорударга, айтырган аныяктарның 10 хуузу оларның эш-өөрүнүн аразында 5-10 чедир кижжи наркотиктиг бүдүмелдерни ажыглап турарын чугаалаан. Шынап-даа болза, эң айыылдыг назы ол болгай.

Үстүнде кирипкен сан-чургайларны көөрге, республикада наркотиктиг байдал нарын болуп артпышаан-дыр. «2007-2008 чылдарда Тыва Республикага наркотиктерни ажыглаарына болгаш ону хоойлудан дашкаар садып-сайгарарына удур хөдөлишкенинниң комплекстиг хемчеглери» деп республиканың тускай сорулгалыг программы бар-даа болза, ол чедир акшаландыртынмайн турарының хараазы-биле барык ажылдавайн турарын миннир апаар, а эрткен чылын ТР-ниң Чазаанда тургустунган тускай комиссияның ажылының түннелдери чүгле чоорту көстүр.

Республика девискээринде наркотиктерге болгаш наркоманияга удур чорудуп турар янзы-бүрү акциялар, оон иштинде эмчи ажылдары улуг-ла дээштиг болбайн турар. Шынап-даа болза, наркоманнар хөй-ниити черлери барбайн, ындыг ажылдарына киришпейн турар болгай. Наркоманнар эмнээр республика төвүн Кызылга ажыдарының дугайында Ресноркодиспансеринин эмчилеринин саны амдыызында база анаа санал болуп артпышаан. Ону боттандыраарына, оран-бажыңны тударына база хөй түннүг акша-төгери херек. Наркомания-биле демиселди чорудар дизе, ында долганып турар миллион-миллион акша ышкаш, хөй түннүг салыышкыннар негеттинер...

Виктор САНДАР.

Калчаа аарыныга удур

Дириг амытаннарның калчаа аары-биле демисел чорудар талазы-биле республиканың оперативтиг штавының хуралы болуп эрткен. Хуралды Чазак Даргазының оралакчызы И.Чучев удурткан.

Республикага чыл эгезинден тура 32 дириг амытаннарның калчаа аарыын бүрүткээн. Оларның аразындан 8 таварылгада – бөрүлөр болгаш дилгилер болган, 4 — шээр мал, 14 — ыттар база 8 — диистер аараан бооп турар. Оон аңгыда чогумчалыг эвес байдалдыг 11 черлер карантинниг. Бүгү-ле шээр болгаш бода малдарга тарылганы чорудуп турар.

Суурларның чагыргаларының хөй-ле берге айтырылганы аразында черлик ыттар болгаш диистер тарылгазын чорудары. Кызыл хоорай мэриниң оралакчызы май 25-тен эгелеп черлик ыттарны тускай херекселдер-биле тудуп эгелээр бригаданы тургусканын, оон кежигүннеринге тарылганы чорутканын демдеглээн.

Херек ужурлуг 7 млн. 440 муң рубльди Саң-хөө яамызында көрдүнген-даа болза, мал хөмөр черниң тудуунуң айтыры ам-даа чаңгыс черде турар. Чүгле чаңгыс Бай-Тайга кожуунуң чагыргазы чагыгны кириген.

«Калчаа аары-биле демиселге бүгү чүве кылдынган, акша-хөреңгини ылгап берген-дир, ынчангаш бис салдынган сорулганы кылыр ужурлуг бис» деп хуралды түннөп тура, И.Чучев чугаалаан.

Садып тур мен

Эки сонга блогун болгаш балкон эжиин садып тур мен.

Харылзажыр телефону:
3-07-41.

Авиарейстер дугайында

Москва-биле авиа-харылзааны катап тургузарының болгаш ону эптиг кылдыр кылырының дугайында чугааны ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Кара-оол «Кубанының авиация шугумнары» ААН-ниң чингине директору Ранохон Джураева-биле Москвага чоокта чаа болган ужуражылгага чугаалашкан.

Кызыл-Москва аразында 2007 чылдың ноябрь 5-тен эгелеп чоруп турган авиарейстерни соксатканын сагындыраалы. Оон чылдагааны болза, ол рейстерден орулга чок бооп турары. Компанияның «тыва рейстерден» когаралы 2007 чылда 20 млн. рубль болган, а бо чылын 110 млн. рубль чеде бээрин баш удур санаан турган.

Ужуражылга үезинде Москва-же рейстерни катап тургузарының дугайында айтырыгны шийтпирлээринге чедир Кызылдан Москва-же Красноярскиге чок болза Аба-

канга каттышкан рейстерни «Кубань-авиа» хандыларының дугайында Тываның Чазаның Даргазы Ранохон Джураева-биле дугуржулганы чедип алган.

Компания Кызылдан Красноярскиге эртенги болгаш Красноярскиден Кызылче кезээки хүн бүрүнүң рейстерин чорударын уламчылаар. Кызылдың аэропордундан неделя санында Новосибирскиге (Новосибирск-авиа) болгаш Иркутскиге (Катэк-авиа) ужудуушкуннары боттандыраар.

Бай-Тайга: Ыдык Таңдыны дагыыр

Ыдыктыг VIII Богда-Кегээн Башкы чоннуң Авыралдыг Бай-Тайганың бедик сүлдэзин илередип тып, аңаа мөгейип, дагып чоруурун онза үнелеп хүлээп көрүп, бадыткааш, ону үргүлчү дагып чоруурун Тываның бүгү чонунга айыткап чагаан. **Ыдык Таңдының дагылгасы 2008 чылдың май 19-та болур.**

Хүн чуруму: Аалчыларның, киржикчилерниң бүрүткедип чыгыры Бай-Тайга кожуунуң Кызыл-Даг суурунун «Тейлер» деп черге — **05.00-07.00 шактарда.**

Ыдыктыг Бай-Тайга оваазынче үнүп чоруптары, транспорт чедер черге чедир — **07.00-10.00 шактарда.**

Бай-Тайга оваазының дагырының езулалы — **11.00-13.00 шактарда.**

Чонга буян-кежик кыйгырып, мөргүл номчууру — **13.00-15.00 шактарда.**

Улуг мөгелер хүрежи, улуг аъттар чарыжы (20 км.) — **15.00-18.00 шактарда.**

Келген аалчыларның, киржикчилерниң тарап чанары — **18.00-20.00 шактарда.**

Тайылбыр: бо чарлал Тываның бүгү чонунга оваа дагылгасынга киржиринче, ал-бодун артыжанып-айызынып, ачы-буян чалап алырынга, Тыва чуртун хөгжүдөр, алдаржыдар мөргүл кылыр езулалче чалалга болур.

Киржир күзөлдиглерге: дагылы оруктарга чоруп шыдаар, техниктиг байдалы эки транспорттук болур, чылыг идик-хептиг болза таарымчалыг, бир хүннүң хүнезинин боттары ап алыр.

Организастиг комитеттин мурнундан киржип келген аалчыларга Ыдык Таңды дагаан деп херечилелди тыпсып бээр.

Ол хүн арага-дары аймаа ижер, ону садып-саарары хоруглуг.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының дежурный кезээниң 2008 чылдың май 5-тен 11-ге чедир медээзин езугаар алырга, республикага 76 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген, оон 50 изии-биле илереткен. Бо үениң дүргүзүндө 5 өлүрүүшкүн, кижиниң кадыына өжөгээр аар кемдээшкин чедирген 12 факт-барымдааны илереткен, оон иштинден бир кижини амы-тынындан чарылган, 6 күштээшкин, 1 дээрбедээшкин, 6 үптээшкин, 28 оорлаашкын болган. Республикага 6 орук-транспорт озал-ондаа болган, аңаа 6 кижини амы-тынындан чарылган, 12 кижини янзы-бүрү кемдээшкиннерни алган.

Кызыл хоорай. Май 9-та эртен Лопсанчап кудумчузунда бир бажыңның подъездизинден хөрээнге бижектеткен 25 харлыг хире эр кижиниң өлүг мөчүзү тывылган. Истелге Чаа-Хөл чурттуг Каа-Хем суурда чурттап турар кижини дээрзин тодараткан. Дүрген истелге хемчеглерин ап чоруткан түннелинде найысылалдың шагдаалары кем-херек үүлгедиишкининге каразыттырып турар Кызыл чурттуг 28 харлыг хамаатыны тудуп алган. Россияның Кеземче кодекзиниң 105 чүүлүнүн 1 кезээ-биле кеземче херээн оттурган.

Чөөн-Хемчик кожуун. Май 8-те Чадаана хоорайның №1 школазының чанынга 15 харлыг Айдыңа шоолуг танывазы Олег чедип келгеш, бижек-биле коргудуп тургаш, карманында кандыг өртектиг чүүлдер барыл, шуптузун бээрин негээн. Олег 50 рубльди болгаш өске-даа чүүлдерни алгаш, дезип чорупкан. Шагдаа ажылдакчылары бо дугайында дыңнааш, дораан хемчээр алгаш, кем-херек үүлгедиишкини ачканы чарыгдаар безин чай алынмаанда каразыттырган кижини тудуп, хоругдаан. Истелгени

чорудуп турар.

Кызыл хоорай. Калинин кудумчузунун бир бажыңның кырында май 9-та бөлүк назы четпээн оолдар үне бергеннер,чалап алган уруун олар күштээрин шенеп көргөнгөн, ол кордалы бүтпейн баарга, оолдар уругнуң соткалыг телефонун былаап алганнар. Үптеткен уруг чүгле май 11-де милицияга ол дугайында дыңнаткан. Ол-ла хүн шагдаа ажылдакчылары истелгени чорудуп тургаш, каразыттырган назы четпээн беш оолду тудуп алган. Оларның бирээзинге оорлаткан соткалыг телефон чорааны илерээн.

Чеди-Хөл кожуун. Май 5-те Чеди-Хөл кожуунуң Хову-Аксы—Сайлыг оруунун бир километринге ВА3-21124 автомашинаның чолаачызы оруктун чадаг кижини эртпес чери-биле кежиң бар чораан 16 харлыг чадаг кижини тавараан, озал-ондактан кемдээшкинни ол алган, когараан кижини эмнелгеде чедирген.

Улуг-Хем кожуун. Май 7-де Кызыл — Ак-Довурак А-162 автооруунун 101 километринге КРАЗ автомашинаның чолаачызының буруузу-биле (удуй берген) машина аңдарылган. Кемдээн пассажирни Улуг-Хемниң кожуун эмнелгезинде чедирген.

Таңды кожуун. Май 8-те Красноярск—Госграница М-54 автооруунун 895 километринге 20 хире тонна хөмүр-даш чүдүргөн Эрзинче бар чораан КаМАЗ-55102 автомашина кудургай куду бадар ээр черге техникага хенертен үредиишкин болганындан чолаачы машинанын башкарып шыдаааңындан аңдарылган. Орук-транспорт озал-ондаандан чолаачы болгаш пассажир янзы-бүрү кемдээшкинни алган, оларны эмнелгеде чедирген.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

Тыва Республиканың ИХЯ-ның «Бүзүрел телефону» 8-(394-22) 4-35-97. Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң «Бүзүрел телефону» 8-(394-22) 4-36-95.

Чогаадыкчы концертче чаладывыс

Улусчу чогаадылга бажыңыга май 17-де, 16.00 болгаш 19.00 шактарда аранжировщик-композитор Октябрь Сааяның чогаадыкчы концерти болуп эртер.

Концертке «Чиргилчин», «Алаш», «Уг-Шиг», «Эртин», база олышкаш тыва эстраданың сылдыстары Станислав Ириль, Сайдаш Монгуш, Юлиана Ондар, Ляна Өндүр, Борбак-оол Салчак, Аяс Куулар, Аян Мандан-Хорлуу, Жанна болгаш Экер Сарыгларлар, Олег Сарыгларның «Хондек» студиязы киржир.

Билеттерни Улусчу чогаадылга бажыңының кассазында садып турар.

Харылзажыр телефону: 3-34-46

«Энергия тудуу» КХН-ниң дыңнады

«Энергия тудуу» КХН-ни Кызыл хоорайның мэриязының муниципалдыг эт-хөреңги эргелелиниң комитетинге 24 квартиралыг чуртталга бажыңын тудар сорулгага ажылгаарынга Кызыл хоорай, Энергетикон кудумчузу, бажың 15 (6-гы корпус) адресте турар чер участогун 3 чыл хуусаада «Энергия тудуу» КХН-ге хөлезиге бээриниң дугайында билдиришкенин кириген.

Күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле ук информацияны парлап үндүрген соонда 1 ай дүргүзүндө Кызыл хоорайның мэриязының муниципалдыг эт-хөреңги эргелелиниң комитеди ук билдиришкенин таразы-биле бижимел билдиришкениннери болгаш удур саналдарны хүлээп алыр.

МАРАФОНЧЕ ЧОННУ ЧАЛАДЫВЫС

Кызыл хоорайда Тываның күрүне филармониязынга май 16-да 12 шакта Чөөн-Хемчик кожуунун Бажың-Алаак суурунга «Субурган» тударынга тураскааткан марафонче чонну чаладывыс.

Т. 5-27-20, сот.8-913-341-8938.

Өөредиглиг семинарны эрттирер

Хереклекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң менди-чаагай чоруун камгалаар адырда хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның ТР талазы-биле эргелели «Кызыл хоорайның хереклекчилер эргелерин камгалаарының нийтители» Хөй-ниити организациязы-биле чуртталгага ажык-дузалыг техника талазы-биле нарын барааннары сайгарып турар садыг бүдүрүлгелериниң удуртукчуларынга, хууда сайгарлыкчыларга хереклекчилерниң эргелерин камгалаарының дугайында хоойлужудулганың айтырылганын талазы-биле өөредиглиг семинарны эрттирерин дыңнадып тур. Семинарны 2008 чылдың май 27-де 13.00 шакта дараазында адреске эрттирер: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 6 №116, 1-ги каът, хуралдаар зал.

Уруглар садынга ачы-дуза марафону

Бай-Тайга кожуунун Шуй суурунда «Чечек» аттыг уруглар садының 25 чыл оюнга тураскааткан ачы-дуза марафону болур. Уруглар садынга ажылдап база аңаа турган доозукчуларны май 17-де 12.00 шакта болур марафонче келирин чаладывыс.

ДЫҢНАДЫГ

Массалыг коммуникация, харылзаа болгаш культурулуг салгал камгалалының адырында хайгаарал талазы-биле Федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели массалыг информация чепсектерин үндүрер талазы-биле ажыл-чорудулганы боттандырып турар болгаш (азы) организастап турар күрүне органның, юридиктиг эргелиг албан черлериниң азы амы-хууда кижилерниң кичээнгейинге дыңнадып тур:

2007 чылдың октябрь 3-те №224 Массалыг коммуникация, харылзаа болгаш культурулуг салгал камгалалының адырында хайгаарал талазы-биле Федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң дугайында Дүрүмге база Массалыг коммуникация, харылзаа болгаш культурулуг салгал камгалалының адырында хайгаарал талазы-биле Федералдыг албанның Удуртукчузунун 2008 чылдың май 5-те №78 Айыткалынга дүүшүр 2008 чылдың июнь 1-ден Массалыг коммуникация, харылзаа болгаш культурулуг салгал камгалалының адырында хайгаарал талазы-биле Федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели болза, Тыва Республиканың девискээринге азы Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуунун девискээринге колдуунда тарадырынга көрдүнгөн продукциялыг массалыг информация чепсектерин бүрүткээр болгаш учеттаар талазы-биле бүрүн эргелерин боттандырып эгелээр.

МИЧ-ти бүрүткээр айтырылгар талазы-биле тодаргай информацияны дараазында адрестен билип ап болур: Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, 6.156, каб. 201, харылзажыр телефону: 2-14-65.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг юлдис — 2-18-10, культура, өөредиге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, улуттук — 2-40-77. e-mail:shyn@tuva.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделда үш катал үнөр. Хемчээрли парлаан 3 ама.

Тираж 9600. Чагыл 50. Номери парлалгаже дужааганы: график езуугар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЬВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит».

Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле дараазында Ортаазы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шеткинни-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарны авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.